

Конференція

Дмитра Штогриня

Збірник матеріалів

Володимир Сергійчук

В ім'я правди й історичної справедливості

**або Вимушена післямова
до виступу на Міжнародному
форумі з Голодомору**

Київ

Видавничий дім

«Києво-Могилянська академія»

2020

УДК 341.485"1932/1933":930.253](477)(091)
С32

Професор Володимир Сергійчук належить до кола учасників українознавчих конференцій в Урбана-Шампейні. Публікуємо його лекцію, виголошену 2018 року, за бажанням Дмитра Штогриня, який хотів продовжити дискусію на тему Голодомору як геноциду українського народу, а також стосовно необхідності з'ясування реальної кількості жертв цього масового вбивства голодом. Ця лекція виходить в одній серії разом із виданням «Конференція Дмитра Штогриня» (2020).

*Видання здійснено за пожертви Фундації «Спадщина»
Першого Федерального Щадничого Банку «Певність» в Чикаго
(The Heritage Foundation Of First Security Federal Savings Bank)
та за підтримки Києво-Могилянської Фундації в Америці
(Kyiv Mohyla Foundation of America).*

**THE HERITAGE
FOUNDATION**
— 1ST SECURITY FEDERAL SAVINGS BANK —

Лекція присвячена проблемі визначення ознак та підрахунку жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні. На основі дослідження первинних документів українських архівів стверджується, що мінімальні втрати від цієї трагедії становлять щонайменше сім мільйонів осіб. Це засвідчується як документами про рух населення, так і статистичними даними. Особливо важливим є наповнення початкових класів, зокрема першого в 1932–1940 роках порівняно з кількістю народжених відповідно у 1924–1932 роках.

Видання буде корисним усім, хто цікавиться українською історією.

ISBN 978-966-518-776-9

© Сергійчук В. І., 2020
© Гальченко П. В., художнє
оформлення, 2020

Шановні студенти!

Дякую вам за зацікавленість проблемою Голодомору 1932–1933 років в Україні та за вашу громадянську позицію, оскільки саме завдяки їй ви маєте можливість одержати всі роз'яснення, які не змогли почути вчора на Міжнародному форумі з Голодомору через спеціально створену, як на мене, його організаторами ситуацію¹.

Ви вчора, зрештою, могли особисто переконатися, як певна група дослідників намагається загальмувати процес визначення кількості жертв цієї трагедії, маніпулюючи абстрактними формулами, які не відповідають змісту первинних документів, що зберігаються в українських архівах. Ця група, що не працює з нашими архівними документами, восени 2015 року підготувала лист до голови Оргкомітету з відкриття пам'ятника жертвам Голодомору-геноциду 1932–1933 років у Вашингтоні Михайла Савківа-молодшого з проханням не називати цифри втрат від 7 до 10 мільйонів, як це вже було звичним у діаспорі, а говорити про 3,5 мільйона, оскільки про це,

¹ Модератор панелі на Міжнародному форумі з Голодомору, де я 22 листопада 2018 року виступав із доповіддю, Юрій Шаповал, попри свою обіцянку, не дав слова для відповіді на ті надумані закиди, що пролунали з уст Геннадія Єфіменка на мою та адресу Президента Фондації Голодомору-геноциду з Чикаго (США) Миколи Кочерги, а відгукуючись на побажання одного з присутніх у залі вечеряти, закрив засідання, чим позбавив учасників Форуму поставити питання й дати відповідні роз'яснення. Обурені студенти пізнім вечором 22 листопада звернулися до мене електронною поштою з проханням отримати ці відповіді. Після моєї згоди на окрему лекцію на цю тему у вільний для них час студенти одержали дозвіл провести її в найбільшій аудиторії Червоного корпусу КНУ імені Тараса Шевченка – 238-й, яка справді була переповнена: багато присутніх сиділи на столах, стояли під стінами й у проходах.

мовляв, пишуть Тімоті Снайдер, Андре Граціозі та Станіслав Кульчицький.

Як не прикро, цей лист підписали (не будучи глибоко обізнаними в цьому питанні) директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Сергій Плохій, голова Наукового товариства імені Шевченка у США Григорій Грабович та інші керівники українських наукових інституцій Північної Америки. З огляду на це Оргкомітет, очевидно, вирішив прислухатися до побажання. Тому на церемонії відкриття говорили про мільйони жертв, не конкретизуючи цифри. Можливо, ще й тому, що паралельно зі згаданим листом з'являється і відповідна публікація у Києві, автори якої (демографи й історики) пишуть: «Упродовж 1932–1933 рр. близько 8,7 млн смертей у СРСР було спричинено голодом. Майже 98 % цих втрат припадає на три радянських республіки: Україну (3,9 млн), Росію (3,3 млн) та Казахстан (1,3 млн). Якщо розраховувати відносні втрати, тобто в розрахунку на 1000 населення, Україна посідає друге місце після Казахстану. Втрати від голоду становлять 22 % від загальної чисельності населення Казахстану, 17 % – в Україні, 3 % – в Росії та менше 2 % – в інших республіках колишнього СРСР»².

Як можна зрозуміти вже із заголовка цієї статті, у ній робиться акцент на тому, що голод був і в місті, наголошується також, що нібито він тривав і 1934 року. На мою думку, це спроба розмиття геноцидного удару по українських хліборобах саме в 1932–1933 роках, коли Москва ухвалила відповідні рішення, що підпадають під Конвенцію ООН 1948 року щодо запобігання злочинів проти людства. Бо, по-перше, збільшення смертності в містах 1933 року – це великий вплив голодних селян, які там помирали. А по-друге, значна кількість жертв Голодомору 1933 року зафіксована 1934 року.

Документи Кирилівської сільради на Харківщині, наприклад, зафіксували смертні випадки через досить тривалий час. Скажімо, тільки 31 січня 1934 року виписується документ про смерть Пилипа Бойка 3 травня і Михайла Бойка (сина) 3 червня, Василя Бойка (сина) 11 червня, Миколи Бойка (сина) 15 липня і Петра Бойка (сина) 10 липня 1933 року³.

Такі факти виявляються і в роботі Наталинської сільради: смерть Софії Черненко 20 серпня 1933 року оформлено тільки 12 січня 1934 року, Клави Безвідної (25 липня 1933 року) – 30 січня 1934 року,

² Левчук Н., Боряк Т., Воловина О., Рудницький О., Ковбасюк А. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр. / Н. Левчук, Т. Боряк, О. Воловина, О. Рудницький, А. Ковбасюк // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 87.

³ Державний архів Харківської області – ДАХО: Ф. Р-6531. – Оп. 101. – Спр. 4. – Арк. 24–26.

Кирила Юрченка (20 вересня 1933 року) – 19 лютого 1934 року, Андрія Височина (15 червня 1933 року) – 20 лютого 1934 року⁴.

Вісімнадцятирічний Андрій Асеев із Піщанки, який відійшов у засвіти 10 липня 1933 року, зафіксований у книзі реєстрації тільки 13 жовтня 1934 року⁵. Він був уже двадцятим із числа зареєстрованих 1934 року 99 померлих⁶.

Цікава ситуація виявлена в матеріалах ЗАГСу Борівського району. Серед 55 свідоцтв про смерть за 1934 рік по Піско-Радківській сільській раді, із яких 12 про смерть 1933 року, вкладено й 24 документи про смерть, що були оформлені 1933 року⁷.

Схожу ситуацію можна спостерігати й у документах інших обласних архівів. Наприклад, матеріали Дніпропетровського засвідчують, що подібна практика – фіксувати голодні смерті через рік – існувала в Андріївській, Багатській, Вільненській, Голубівській, Губинській, Михайлівській, Перещепинській, Спаській та інших сільрадах. Так, троє дітей із родини Смоленків Новоселівської сільради померли у травні 1933 року: десятирічна Віра – 12-го, чотирирічний Василь – 14-го, восьмирічний Іван – 18-го, а зафіксували це тільки 1934 року⁸.

Якщо ви подивитесь на показники смертності Таращанського району Київської області в 1932–1934 роках (які мають підтвердження, хоч і не повне), то зможете переконатися, що результати останнього не витримують жодного порівняння зі справді голодними двома попередніми роками:

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Тараща	188	158	168	143	145	159	137	119	221	503	120
Бовкун	20	27	28	32	18	18	8	21	19	131	7
Вел. Березянка	47	63	84	96	63	68	51	51	81	396	13
Вел. Вовнянка	47	75	88	41	60	50	59	34	97	575	23
Веселий Кут	28	32	48	27	28	19	24	29	59	278	32
Володимирівка	40	37	50	26	26	20	24	20	29	145	12
Дубівка	8	23	32	30	12	21	24	19	45	177	6
Кирдани	34	30	21	30	19	–	20	14	30	165	11
Кислівка	27	31	41	–	36	19	21	23	25	129	20
Ківшовата	111	90	124	103	78	75	72	86	104	287	43
Косяківка	33	39	47	27	36	31	31	26	39	43	7

⁴ ДАХО: Ф. Р-6531. – Оп. 101. – Спр. 4. – Арк. 58, 59, 60, 61.

⁵ Там само. – Спр. 5. – Арк. 156.

⁶ Там само. – Арк. 113–163.

⁷ ДАХО: Ф. Р-6531. – Оп. 106. – Спр. 7. – Арк. 74.

⁸ Державний архів Дніпропетровської області – ДАДО: Ф. Р-6508. – Оп. 27. – Спр. 108. – Арк. 90, 91, 92.

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Крива	11	28	32	17	–	–	–	24	7	10	–
Круті Горби	37	24	52	41	31	26	16	24	85	167	14
Лісовичі	149	100	115	97	131	98	95	99	218	525	48
Лука	94	73	95	112	73	71	61	38	42	336	24
Лук'янівка	42	32	58	40	51	25	38	40	57	172	11
Мала Березянка	22	16	43	28	27	24	25	30	62	184	–
Петрівське	56	80	81	67	49	73	62	65	98	507	21
Плоске	29	26	51	48	30	26	36	26	18	250	22
Потоки	8	16	15	–	8	13	15	18	42	139	2
Ріжки	59	55	73	49	35	64	–	58	90	470	17
Салиха	35	34	41	47	43	24	46	85	51	289	8
Северинівка	85	66	134	72	50	58	86	67	74	634	16
Станишівка	19	22	44	29	23	24	15	27	19	272	26
Степок	31	28	27	22	26	39	19	30	48	292	7
Улашівка	27	2	35	13	25	12	25	16	24	116	15
Чапаївка	64	85	120	74	75	70	60	41	67	883	10
Червоні Яри	8	15	39	47	20	26	16	21	27	102	9
Чернин	36	63	59	43	51	35	30	32	89	458	12
Разом				1401	1269	1188	1116	1183	1867	8635	556

Ці свідчення, що збереглися в Державному архіві Київської області, до речі, мають для нас надзвичайно важливе значення щодо оцінки нібито ще одного голоду того часу – 1928–1929 років, якому останнім часом присвятили спеціальне дослідження. Подивіться, шановні студенти, на показники смертності по селах Таращанського району в 1928–1929 роках, порівняйте їх з попередніми й наступними (особливо в 1932–1933 роках), і ви не побачите підтвердження того, що тоді українське село вразила схожа трагедія. Очевидно, так і було, оскільки в тому спеціальному дослідженні не вказується конкретне число втрат від голоду⁹.

Усе, чим обмежилася авторка, – загальне розмірковування у висновках, що «голод 1928/29 р. обернувся поширенням епідемій, різким сплеском характерних захворювань, втратою фізичного здоров'я та масовою смертністю серед сільського населення УСРР, величезних втрат зазнало тваринництво республіки, посилились негативні тенденції у розмірах і структурі посівної площі»¹⁰.

⁹ Гриневиц Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні: влада і суспільство : автореф. дис. ... д. іст. н. / Л. Гриневиц. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2013.

¹⁰ Там само. – С. 23.

Про конкретні людські втрати – жодного слова! Про них можемо прочитати хіба що в спеціальній монографії Людмили Гриневич: «Український голод 1928/29 р. обернувся поширенням епідемії, різким сплеском характерних захворювань, втратою фізичного здоров'я та масовою смертністю. За неповними статистичними даними, прямі втрати республіки від голоду могли перевищити 23 тис. осіб, непрямі – досягти близько 80 тис. осіб. Попри вжиті заходи, величезних втрат зазнало й тваринництво республіки, негативні тенденції проявилися у зміні структури посівної площі. Український хлібний ринок було дезорганізовано, і тепер йому був потрібен час, аби стабілізуватися»¹¹.

З яких джерел узято ці цифри – невідомо, як і не представлено методики підрахунку вказаних утрат. Пояснення на кшталт «прямі втрати республіки від голоду могли перевищити» чи «непрямі досягти» – вибачте, не з арсеналу наукового пошуку.

Однак схожі спроби розмити геноцидну сутність Голодомору 1932–1933 років не мають перспективи, оскільки уважне вивчення документів українських архівів дає дедалі більше доказів того, що це був цілеспрямований геноцид українства, починаючи з викачування хліба з урожаю ще 1931 року.

Що ж стосується конкретного плану заготівель з урожаю 1932 року, то 21 червня в ЦК КП(б)У і Раднарком УСРР за підписом Сталіна й Молотова було направлено телеграму, в якій наголошувалося на необхідності виконати план хлібозаготівель за будь-яких умов¹².

Тому тільки в таємній ухвалі ЦК КП(б)У наводилися факти виконання хлібозаготівель «за будь-яких умов»: «Не здавців хліба і інших державних зобов'язань, викликаючи до сільради, наносили тяжкі побої, роздягали до гола, примушували стояти на колінах, наклеювали на груди плякати з ріжними написами і водили по селу, роздягали жінок, виводили роздягнених на мороз та в степ, тримали по кілька днів в холодних ямах, не давали їсти і спати, били револьверами, руйнували будівлі, хати, печі, розшивали стріхи (хат) нездатчиків, організовували сквозняки і т. інш. нелюдські катування...»¹³.

Звичайно, коли ми говоримо про масове вилучення продовольства як **першу ознаку геноциду**, то маємо не тільки вказувати на

¹¹ Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні / Л. Гриневич. – К. : Інститут історії НАНУ, 2013. – С. 339.

¹² Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг. – М., 1995. – С. 242.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5488. – Арк. 17.

директиву Москви з листопада 1932 року перенести в УСРР практику запровадження Кагановичем на Кубані «чорних дощок» чи телеграму Сталіна до ЦК КП(б)У від 1 січня 1933 року, в якій поставлено вимогу карати за невиконання непосильних хлібозаготівель виконанням усіх продуктів.

Якраз документи українських архівів дають нам додаткові аргументи щодо справді цілеспрямованого виморення голодом українського селянства. Бо як інакше можна назвати реакцію Сталіна на ініціативу наради передових бригадирів Дніпропетровщини, що звернулася до всіх селян області з такою пропозицією напередодні жнив 1933 року: «Правление каждого колхоза совместно с бригадирами до начала общей уборки должно выбрать наиболее высокие места, где быстрее созревает хлеб, с тем, чтобы быстрее собрать эту часть урожая и скорее выдать аванс колхозникам»¹⁴?

Отже, у цьому зверненні, яке підтримав Дніпропетровський обком партії, йшлося про те, щоб рятувати голодних людей ще до початку масових жнив. Але як відреагував Сталін на це повідомлення?

Він підписав спеціальну постанову ЦК ВКП(б), де зазначалося, що нібито в такий спосіб «под видом авансов хлеб будет растаскан и разворован, не говоря уже о том, что это постановление, в случае его оставления в силе, приведет к полному срыву хлебозаготовок в первые решающие месяцы и к дезорганизации колхозного хозяйства»¹⁵.

Саме тому Дніпропетровському обкому партії доручалося «исключить указанный пункт об авансах из обращения слета бригадиров колхозов, опубликовать в печати и разъяснить неправильность своего постановления в соответствии с настоящим решением ЦК»¹⁶.

Тож на ранковому засіданні пленуму Дніпропетровського обкому 25 травня 1933 року перший секретар Мендель Хатаєвич був змушений заявити, «что это была непростительная серьезная политическая ошибка, которая подверглась суровой критике со стороны ЦК ВКП(б) и со стороны тов. Сталина»¹⁷.

А коли ще й ЦК КП(б)У своїм спеціальним рішенням від 6 червня 1933 року зажадало детально роз'яснити в обласній газеті «Зоря» згубність ініціативи передових бригадирів, то це обернулося забороною упродовж кількох місяців рятувати хлібом з нового врожаю всіх голодних українських селян, що змусило їх масово йти в поле й красти колоски, внаслідок чого велика кількість людей, особливо дітей, наївшись сирій клейковини, помирали в страшних муках.

¹⁴ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 306. – Арк. 185.

¹⁵ Там само. – Арк. 167.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Арк. 162.

Геноцидний характер щодо українства мав і погектарний продаж хліба, на що досі не звертають уваги дослідники. «Маючи приблизно однакові площі посівних земель, – писав до секретаря Харківського обкому Терехова секретар Вовчанського райкому Воропаєв, – Шебекинський район ЦЧО... здавав з гектара в 1931 році 2 цент., в 1932 – 1,1 центнера, а Вовчанський – відповідно 7 і 5,1 центнера»¹⁸.

Ось чому навесні 1932 року в колгоспах Шебекинського району Росії, зокрема в селі Муромському, мололи жито для коней, там для громадського харчування варили пшеничні галушки¹⁹ й видавали колгоспникам по 1 кілограму хліба, а в сусідньому – українському Старицькому – видавали в день тільки по 400 грамів хліба. А продавався він на Вовчанському ринку переважно з Шебекинського, Корочанського, Великотроїцького районів Центрально-Чорноземної області. Завербовані з ЦЧО приходять заробити мануфактуру й одразу ж повертаються, заявляючи: «Мы, мол, у вас голодать не хотим, а пришли к вам на работу со своим хлебом и салом, заработали мануфактуру и довольны»²⁰.

Необхідно додати й про такий аспект погектарного продажу хліба: для червоноармійських колгоспів, до складу яких не мобілізували українців, норми знижували. Це одразу ж запровадили в тих червоноармійських колгоспах, які створили з неукраїнців у депортованих на Північ і до Казахстану українських станицях Кубані – Полтавській, Уманській, Поповичівській, що дало привід ЦК КП(б) ухвалити 9 липня 1933 року ось таке спеціальне рішення: «Просить ЦК ВКП(б) распространить на украинские красноармейские колхозы постановление ЦК ВКП(б) о снижении красноармейским колхозам Северного Кавказа размера хлебосдачи на 50 % (на Украине таких колхозов 24, в т. ч. в Винницкой области – 11, Киевской – 8, АМССР – 5)»²¹.

І вже 24 жовтня 1932 року бюро Городоцького райкому партії тодішньої Вінницької області ухвалило: «Враховуючи політичну вагу про організаційно-господарче зміцнення колгоспів, особливо тих, до яких переселено червоноармійців та матеріальне їх забезпечення, закріплення останніх на колгоспному виробництві, уникнення балачок з боку колгоспників про зменшення натуральної

¹⁸ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5935. – Арк. 34.

¹⁹ І так було в інших регіонах Росії. Ось що читаємо в низовій пресі Поволжя: «Колхозники ряда колхозов едят белый хлеб, а сдают государству рожь, просо и другие второстепенные культуры, а пшеница задерживается» (Бюллетень журнала «Нижеволжский ударник» (Сталинград). – 1932. – 10 октября).

²⁰ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5935. – Арк. 34, 35.

²¹ Там само. – Оп. 6. – Спр. 312. – Арк. 71.

частини в зв'язку з прибуттям червоноармійців... вважає за необхідне збільшити натуральну частину до розподілу на трудодні в цих колгоспах за рахунок зменшення пляну хлібоздачі по району 5.022, що складає до районного пляну на 4,3 %, зменшити плян хлібозаготівель по таких колгоспах:

1. Райкомунa «Червоний козак» на	50 % або на	276 цен.
2. Москалівка	50	1130
3. Нове Поріччя	50	767
4. Скотиняни	25	124
5. Павликівці	15	204
6. Тростянець	50	306
7. Немиренці	25	309
8. Немиченці	50	595
9. Остапківці	50	735
10. Варівці	25	251
11. В. Гелетинці	25	226» ²²

Нечервоноармійські ж колгоспи України, як треба розуміти, таких пільг, коли кожна зернина була на вагу золота, не мали. Тому на тому ж Поділлі згорьована в клопотах, як нагодувати своїх дітей, Докія Десяк зраділа, коли сільський «живодер» Яків Зелінський, вилучаючи знайдений у печі глиняний горщик із квасолею, розбив його їй на голові. І заюшена власною кров'ю жінка справді раділа, що квасоля розсипалася під ногами, бо вона її потім збере, а отже, сім'я матиме порятунок ще на кілька днів. А її чоловік Яків аж перехрестився, коли побачив побиту, проте усміхнену дружину із зібраною квасолею в руках: «Будем жити!»²³.

Вилученням усіх харчових припасів в українського селянина не обійшлося. Забравши все їстівне в українського населення, влада не дозволила йому роздобути засоби для існування в інших регіонах СРСР, що є **другою ознакою геноциду**. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР за підписами Сталіна й Молотова від 22 січня 1933 року про заборону виїзду стосувалася селян України й Кубані, де за переписом 1926 року українців нараховувалося 915.450, тобто більше двох третин від усього населення.

Цим документом, до речі, каральним органам доручалося арештовувати тих «селян України і Північного Кавказу, що пробралися на північ», а після того, коли серед них будуть відібрані «контрреволюційні елементи, повертати інших у місця їхнього проживання».

²² ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5947. – Арк. 131.

²³ Василяшко В., Швець П. Голодомор на теренах Поділля та Донбасу / В. Василяшко, П. Швець. – К. : Знання, 2015. – С. 29.

Станом уже на 14 лютого 1933 року було затримано 31.783 особи, із яких 28.351 повернуто в місця проживання, а 3.434 притягнуто до відповідальності, 579 направлено до Казахської АСРР.

Тут мусимо додати, що коли голодні казахи вдавалися до так званого відкочів'я, тобто перекочувували на якийсь період до районів Західного Сибіру, Киргизії, навіть до Китаю, то стосовно них жодних постанов про насильницьке повернення в архівах не виявлено. Понад 60 районів Західного Сибіру прийняли казахських біженців, вимушених «казахстанським голодомором покинути рідні місця». Таких до кінця 1932 року тут було 150 тисяч осіб. Вони мали можливість працювати на новобудовах Сибірського краю²⁴.

У Казахстані навіть опубліковано спеціальне дослідження²⁵ про те, як голодні казахи рятувалися від смерті в Західному Сибіру.

Схожого ставлення до голодного українського населення в прикордонних регіонах тієї ж Російської Федерації не спостерігалось. Скажімо, секретар Шебекінського райкому ВКП(б) Центрально-Чорноземної області Коростильов ще навесні 1932 року обурювався в листах до вищих партійних інстанцій, що «тисячі паломников-колхозників с України попрошайничали по нашemu району, чем разлагали колхозы»²⁶.

Цілком можливо, що саме подібні його заяви потрапили на стіл Сталіну, тому останній з обуренням пише в листі до Кагановича й Молотова від 18 червня 1932 року, що, мовляв, «десятки тисяч українських колгоспників» блукають європейською частиною СРСР і «розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скигленням»²⁷.

Ось чому задовго до постанови Кремля від 22 січня 1933 року вже з літа 1932-го на території РСФРР розпочинається полювання на українців, яких змушують повертатися до своїх голодних сіл. Ця директива зачепила й безпритульних дітей, які в пошуках харчів діставалися аж до Москви. Наприклад, 17 липня 1932 року московська міліція відправила до Києва 178 безпритульних дітей, яких вилунали на вокзалах. 22 липня 1932 року 12 дітей було прислано з Калуги до Конотопа, оскільки вони, мовляв, не розмовляють російською мовою, хоч це було не так²⁸.

²⁴ Рифель Л. Трагедия сплошной коллективизации в документах бывшего архивного фонда КПСС / Л. Рифель // Сборник материалов научно-практической конференции «Политика “Малого октября” и голод в Казахстане». – С. 38.

²⁵ Мальшева М., Познанский В. Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири. 1931–1934 год / М. Мальшева, В. Познанский. – Алматы, 1999.

²⁶ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5935. – Арк. 34.

²⁷ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936. – М., 2001. – С. 179.

²⁸ Державний архів Київської області – ДАКО: Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 155–157.

Третя ознака геноциду українства з боку більшовицької влади – свідоме замовчування правди про Голодомор перед світовою громадськістю, яка могла б надати продовольчу допомогу виголодженому населенню. Аби заперечити факт штучного голоду, більшовицькі вожді вдаються до широкомасштабної системи дезінформації, до якої були втягнуті визначні діячі світової культури – Ромен Ролан, Бернард Шоу, прем'єр-міністр Франції Едуар Еріо. Це саме вони після ознайомлення зі спеціально підготовленими об'єктами переконували світ про відсутність голоду в Україні. Водночас підкуплений Сталініним американський журналіст Волтер Дюранті свідомо приховував правду про голод у своїх матеріалах на сторінках «Нью-Йорк таймс».

Четверта ознака геноциду більшовицької влади – свідоме недопущення матеріальної допомоги для тих, хто голодував в Україні, яку зрештою організувала наша еміграція. Крім того, навіть грошову допомогу, яку переказували з Німеччини (сам Гітлер здав у фонд допомоги німцям України тисячу марок), більшовицька влада насильно забирала собі, прирікаючи тих, кому адресувалися кошти, на смерть. Довівши українське селянство до такого стану, більшовицька влада водночас гріла на цій трагедії руки, організувавши систему так званих торгсинів, які фактично за безцінь скуповували в голодних людей золото й срібло та інші коштовності. У населення в такий спосіб було вилучено 33 тонни золота й 1420 тонн срібла.

На місце вмерлих українців влада свідомо переселяла мешканців Росії та Білорусі, чим розмивала суцільність української етнічної території, зокрема в південно-східних областях України. А вперше це було апробовано стосовно кубанської станиці Полтавська, до якої після її виселення до Казахстану на початку 1933 року вже почали прибувати звільнені в запас червоноармійці й ветерани ОДПУ – по 350 з Ленінградського, Білоруського й Московського військових округів, 250 – з Українського й 200 – із Приволзького.

Як свідчить російський дослідник В. Чуркін, операція зі знищення українства на Кубані й заселення її вихідцями з російської глибинки планувалася заздалегідь і розроблялася до дрібниць. Так, за тиждень до депортації станиці Полтавської заступник наркома з військових і морських справ СРСР Михайло Тухачевський підписав таємну директиву, якою до 10 січня 1933 року передбачалося здійснити набір «особенно надежных в политическом отношении» серед тих, хто був в армійських лавах, для заселення опустілих хат. Водночас особливо наголошувалося, що «уроженцы Северного Кавказа и Украины вербовке не подлежат»²⁹.

²⁹ Цит. за: Чуркин В. Неизвестная война / В. Чуркин // Дон (Ростов-на-Дону). – 1991. – № 7. – С. 145.

Уже з весни 1933 року українські села були страшними пустками. До осені це жахливе видовище посилювалося ще більше: були цілі села, особливо в степовій частині України, де фактично не залишилося мешканців. Зрозуміло, Москву це питання хвилювало лише в плані відсутності робочої сили, яка оброблятиме опустілий чорнозем. Саме для цього необхідно було переселити сюди тих, хто вирощуватиме хліб і відновить тваринництво. І насамперед сюди мали привезти вихідців з неукраїнських регіонів. Постановою Раднаркому СРСР для цієї категорії переселенців передбачалися всілякі пільги в місцях виїзду, забезпечення в дорозі та після прибуття на місце заселення. Зокрема, виділялося 250 похідних кухонь з військовими кухарями³⁰.

Крім того, в дорозі їм, як це наголошувалося в спеціальній телеграмі, мали видавати газети російською мовою. Зрозуміло, що й на місцях вселення одразу ж організовувалися російські класи й школи, що посилювало асиміляцію українського селянства, насамперед південно-східних областей.

Поряд із доприселенням до вимерлих українських сіл росіян і білорусів (ознака духовного геноциду) припинення українізації також було потужним засобом нищення національної душі. Значних втрат наша нація зазнала й від умотивованих репресіями відмов від українства, особливо після постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області», де Москва досить чітко означила своє ставлення до українізації: «ЦК и СНК отмечают, что вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и пр. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций... Предложить ЦК КП(б) и СНК Украины обратить серьезное внимание на правильное проведение ее, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации»³¹.

³⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 969.

³¹ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5243. – Арк. 237.

Уже згадана постанова ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області» від 14 грудня 1932 року стосувалася не тільки УСРР, вона не лише вказує «Северокавказскому крайкому и крайисполкому, что легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская “украинизация” почти половины районов Севкавказа при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов дала легальную форму врагам советской власти со стороны кулаков, офицерства, реэмигрантов-казаков, участников Кубанской Рады и т. д.», а й ставить завдання з метою «розгрому спротиву хлібозаготівель куркульських елементів і їхніх партійних і безпартійних прислужників» вдатися до цілої низки репресивних заходів:

«а) Виселити в найкоротший термін у північні райони СРСР із станиці Полтавської (Північний Кавказ) як найбільш контрреволюційної всіх жителів, за винятком справді вірних радвладі і не замішаних в саботажі хлібозаготівель колгоспників і одноосібників і заселити цю станицю добросовісними колгоспниками-червоноармійцями, що працюють в умовах малоземелля і на невдобних землях в інших краях, передавши їм всю землю і озимі посіви, будівлі, інвентар і худобу виселюваних...

д) Негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів “українських” районів, а також усі газети і журнали з української мови на російську мову як зрозумілішою для кубанців, а також підготувати й до осені перевести викладання в школах на російську мову. ЦК і РНК зобов’язують крайком і крайвиконком терміново перевірити й поліпшити склад працівників шкіл в “українізованих” районах»³².

Цілеспрямована репресивна політика більшовицької влади щодо українства на всіх теренах СРСР була підтверджена 15 грудня 1932 року, коли Сталін і Молотов підписали нову постанову Кремля про припинення українзації на Далекому Сході, в Казахстані, Сибіру, Поволжі, Центрально-Чорноземній області³³...

У відповідь з’являється постанова Центрально-Чорноземного обкому ВКП(б) від 19 грудня 1932 року про припинення українзації, що як директива до негайного виконання була направлена телеграмою в усі райони області, де вона і втілювалася в життя. Так, з 1 січня 1933 року діловодство в усіх районних і сільських організаціях переводилося з української на російську мову. До осені ж необхідно було підготувати повне переведення викладання з української

³² ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5243. – Арк. 237.

³³ Там само. – Спр. 5288. – Арк. 4.

на російську мову в школах українізованих районів. Одночасно ліквідувалися Борисівський і Волоконівський українські педтехнікуми, а незабаром і Белгородський український педінститут. Закривалася обласна українськомовна газета «Ленінський шлях», а всі українські районні газети переходили на російську мову³⁴.

Більшовицька влада Казахстану також негайно відгукнулася на ухвалу Кремля щодо припинення українізації. Вже 18 грудня 1932 року бюро Казахстанського крайкому ВКП(б) ухвалює: «а) Запропонувати Актюбинському обкому існуючі українські газети перевести на російську мову; б) Запропонувати Культпропу разом з Наркомосом розробити заходи про переведення українських шкіл у 33 році на російську мову»³⁵.

Такого комплексу репресивних заходів щодо українства до жодної іншої нації Москва під час Голодомору 1932–1933 років і після нього не застосовувала. Скажімо, репресії проти німців і поляків розпочалися наприкінці 1934 року.

І ще така цифра: українців в СРСР 1926 року було 31.194.976 осіб, а в 1937-му – 26.421.212. Для порівняння: кількість росіян за вказаний період збільшилася з 77.791.124 до 93.933.065 осіб, білорусів, відповідно, з 4.738.923 до 4.874.061³⁶...

Але одним із найважливіших завдань наших учених залишається сьогодні підрахунок кількості жертв Голодомору. Справді, навіть якщо під час Голодомору загинуло б не кілька мільйонів українців, а набагато менше, це не змінило б геноцидного характеру цього злочину. Однак наш обов'язок – згадати всіх невинно убієнних, а тому необхідно продовжити пошук.

Вивчивши доступну літературу, я поставив перед академічними істориками й демографами конкретне питання: чому за базову цифру підрахунків не береться кількість населення УСРР станом на 1 січня 1932 року? Відповідь була однозначною: немає документів на вказану дату, вони знищені 1941 року, тому в порівняльному аналізі використовуються дані всесоюзних переписів 1926-го, 1937-го й 1939 років.

Але перше, що здивувало в такій відповіді, – з якого дива для виконання цього завдання використовуються дані Всесоюзного перепису 1939 року, якщо відомі результати попереднього, за 1937 рік?

³⁴ Дроздов К. Государственное регулирование российско-украинских национальных отношений в Центральном Черноземье (1923–1933 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. н. / К. Дроздов. – М., 2010. – С. 27.

³⁵ Державний архів Актюбинської області – ДААО: Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 363. – Арк. 262.

³⁶ Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – С. 97.

Скажімо, як підрахунку жертв Голодомору 1932–1933 років стосується переселення євреїв за межі України в 1937–1938 роках? Було незрозумілим також, яке визначення кількості жертв Голодомору стосується вивезення з УРСР у ці ж роки засуджених?

А хіба ситуацію з міграційними потоками у 1927–1931 роках вивчено детально, хіба встановлено конкретні цифри, і тому брати за базові дані перепис населення 1926 року – правильно?

Тож уважне вивчення саме первинних документів українських архівів дало можливість відтворити картину цієї трагедії, оскільки виявилось, що відповіді на всі питання можна одержати на місці.

По-перше, було піднято мало кому тепер відомі урядові видання того часу, у яких вказується поточна **кількість населення УСРР станом на 1 січня 1932 року – 32.680,7 тисячі осіб**. А це не **28,9 млн** згідно з **переписом 1926 року**, що є базою для розрахунків наших демографів. Якщо ж до цієї офіційної цифри додаємо 1.212,7 тисячі народжених за 1932–1933 роки, то повинні були б мати **на 1 січня 1934 року 33.853,5 тисячі осіб**.

По-друге, щоб установити реальну кількість населення на 1 січня 1934 року, від офіційної цифри Всесоюзного перепису 1937 року в УСРР у 28.387,6 тисячі відмінуємо виведену на основі порайонних результатів різницю, що **на 532 тисячі менша, ніж подана до Москви**, а також приріст за 1934–1936 роки (1934 – 88,2 тисячі осіб, 1935 – 417,2 тисячі, 1936 – 533,7 тисячі – усього 1.039,1 тисячі). Отже, станом на 1 січня 1934 року маємо лише **26.816,5 тисячі мешканців**. А віднявши цю цифру від можливої реальної станом на 1 січня 1934 року, одержуємо **загальну кількість померлих у 1932–1933 роках: 7.123,1 тисячі осіб**.

Такий підхід не влаштовує авторів вищенаведеної статті: окремі з них спочатку спробували довести, що жодного обліку сільського населення в другій половині 1931 року не велося взагалі, це все нібито моя вигадка. Однак архівні документи, яких ці дослідники не бачили, таки стверджують, що 26 липня 1931 року Наркомат праці СРСР затвердив навіть спеціальну інструкцію про порядок заповнення бланків про рух сільського населення³⁷.

Там само, до речі, лежить листування з райвиконкомом про підготовку й перебіг цієї важливої роботи³⁸.

Так, це не був приклад класичного перепису, але це той облік руху населення, що давав можливість установити максимально точну кількість мешканців – платників податку. Ба більше, в архівних фондах Наркомату праці УСРР збереглися дві об'ємні теки листу-

³⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВОВУ: Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 6179. – Арк. 81 зв.

³⁸ Там само.

вання з райвиконкомом про підготовку й перебіг цієї важливої роботи. З цього листування ми дізнаємося, що через запізнення із друком спеціальних бланків, які надійшли на місяць лише в жовтні, облік затягнувся, тому його результати підбили фактично станом на 2 грудня 1931 року. За нашими підрахунками, попередня кількість населення УСРР на вказану дату становила 31.843.376 осіб (без Молдавської АСРР і спецконтингентів).

Коли ж надійшли всі дані, то й з'явилася цифра в 32.680.700 осіб, яку оформили станом на 1 січня 1932 року. Водночас, випускаючи на початку 1933 року довідники, врахували адміністративно-територіальні зміни, які сталися в лютому 1932 року через створення нових областей. Загальна таблиця адміністративно-територіального поділу УСРР станом на 9 лютого 1932 року засвідчує, що на час утворення областей в республіці нараховувалося 32.548,7 тисячі населення, зокрема 7.032,9 тисячі міського і 25.515,8 тисячі сільського. У Вінницькій – 5.273,4 тисячі, Донецькій – 2.949,5 тисячі, Харківській – 7.773,5 тисячі, Київській – 8.261,5 тисячі, Одеській – 3.469,1 тисячі, Дніпропетровській – 4.212,2 тисячі осіб³⁹.

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що облік сільського населення 1931 року вівся, і саме його результати враховував еміграційний дослідник С. Сосновий. У своїй статті «Правда про голод на Україні в 1932–33 роках» він, зокрема, зазначав: «Хоч як большевики заперечували наявність голоду на Україні, проте в двох надрукованих офіційних джерелах наведено цифри населення на 1 січня 1932 р. і на 1 січня 1933 р., які, стверджуючи факт загибелі з голоду значної кількості населення, в той же час дозволяють уточнити, скільки загинуло в 1932 р. і скільки в 1933 р.

Перше джерело – “Довідник з основних статистично-економічних відомостей”, виданий у 1933 р. За цим довідником на 1.1.1932 р. на Україні було 32.680.700 душ*. Друге джерело – це виданий у 1932 р. Управлінням народно-господарського обліку УСРР довідник “Народне господарство УСРР”. В цьому довіднику наводиться цифра населення на 1.1.1933 р. і становить вона 31.901.500 душ⁴⁰.

Отже, до кінця січня 1933 року дані з переписів 1931 року вже давно були підготовленими до друку, а тому заява упорядників «щодо терміновості їх складання, неможливість доскональної перевірки матеріалів на місцях і неможливість “гарантувати цілковитої певності та повноти показників, уміщених у довіднику”», до чого

³⁹ ЦДАВОВУ: Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234. – Арк. 6.

* Цифра цілком збігається з нашими обрахунками населення на цю дату, оскільки під час її обчислення управління справами виходило з того відсотка приросту населення, що й ми, а саме 2,3 %. – В. С.

⁴⁰ Українські вісті (Новий Ульм). – 1950. – Ч. 11.

дружно апелюють наші опоненти, стосувалася, очевидно, перебігу хлібозаготівель чи інших оперативних даних, які вміщувалися у згаданих виданнях.

Стосовно документа про результати Всесоюзного перепису населення 1937 року по районах УСРР, який оприлюднив ще 2003 року Г. Єфіменко. На жаль, цей автор ніяк його не прокоментував, хоч і самовільно вніс певні зміни в оригінал, не зазначивши про це. До того ж, звівши дані по областях, він не зважився чомусь зробити ще один, цілком закономірний крок: сказати про результат по УСРР, який виявиться на 532 тисячі меншим, ніж повідомлятиметься офіційно (з урахуванням спецконтингентів).

Тому й не дивно, що під однією обкладинкою спільної книги виходимо на два різні результати Всесоюзного перепису 1937 року по УСРР: на 37 сторінці С. Кульчицький друкує таблицю 3, із якої виходить, що населення УСРР на 6 січня 1937 року становить 28.387.609 осіб з відповідним розподілом по областях, а на 76–119 сторінках Г. Єфіменко друкує скорегований ним документ, зазначаючи, що «загальна сума обрахована упорядником» (с. 98). Але, наголошуємо, зводить порайонні дані тільки по областях, не підбиваючи загалом по УСРР, які виявляться меншими на 532 тисячі, ніж у його колеги⁴¹.

Заперечуючи втрати у більше ніж 7 мільйонів осіб українства під час Голодомору 1932–1933 років, наші опоненти намагаються пояснити критичну різницю сільського населення УСРР між двома переписами населення винятково виїздом його до Росії. Але це не результат конкретних дослідів, а повторення того виправдання, яке для себе шукав 1937 року начальник управління народногосподарського обліку УСРР Олександр Асаткін. Бо коли стало відомо про зменшення населення УСРР 1937 року проти його кількості 1926 року, то Асаткін побачив причини тільки в його міграції за межі УСРР. Зокрема, він писав, що «пояснення цьому явищу треба шукати... у збільшеному пересуванні населення за межі УСРР», а оскільки «облік механічного населення поставлений в УСРР, як і по всьому СРСР, абсолютно незадовільно, то опиратися на цифри такого обліку немає ніякої можливості»⁴².

На цій причині Асаткін ще раз наголошує наприкінці своєї доповідної: «Зменшення підсумків і зменшення населення на час перепису сталося винятково за рахунок міграції за межі УСРР», а от «якість матеріалів перепису населення УСРР безумовно добра. Матеріали й підсумки перепису цілком достовірні, що підтверджується

⁴¹ Кульчицький С. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні / С. Кульчицький. – К., 2003.

⁴² ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7163. – Арк. 17.

даними контрольних обходів, звіркою результатів перепису з книгами сільського обліку і спеціальною перевіркою, здійсненою працівниками ЦУНГО Держплану СРСР»⁴³.

Але ці заяви не підкріплюються конкретними фактами. Масмо всі підстави стверджувати, що ситуація складалася якраз навпаки – більше осідало в УСРР прибулих з інших союзних республік. Особливо яскраво це ілюструють документи про механічний рух населення Харківщини в 1932–1936 роках, тобто перед переписом 1937 року:

	1932 Прибуло / Вибуло	1934 Прибуло / Вибуло	1935 Прибуло / Вибуло	1936 Прибуло / Вибуло
РСФРР	92485 / 73206	71880 / 57053	75102 / 70715	101727 / 79157
Каз. АСРР	71440 / 417	442 / –	663 / 339	697 / 479
Кир. АСРР	168 / 169	73 / –	183 / 87	136 / 101
БСРР	2705 / 2216	1921 / 1717	2778 / 2685	2720 / 2388
ЗСФРР	2201 / 1805	2087 / 1869	3317 / 2318	3479 / 3328
Азер. СРР	899 / 792	599 / 616	1321 / 855	1381 / 1516
Вірм. СРР	95 / 60	152 / 141	372 / 269	489 / 393
Груз. СРР	1155 / 926	1281 / 1030	1613 / 1191	1609 / 1349
Узб. СРР	443 / 369	435 / 312	582 / 463	639 / 630
Тадж. СРР	75 / 61	97 / 37	176 / 79	146 / 102
Туркм. СРР	189 / 926	112 / 138	322 / 177	441 / 284 ⁴⁴

Як бачимо, на Харківщині з числа приїжджих рік у рік додавалися нові жителі, а мігрували до інших республік менше. То чи можуть витримати критику вищенаведені заяви Асаткіна й сьогоденні дослідників про масовий виїзд українських селян за межі УСРР з 1932-го до 1937 року?

Подібне можна спостерігати і в Дніпропетровській області. Документи стверджують, що місцева влада, принаймні в 1932–1933 роках, домагалася масового завезення робочої сили з-поза меж УСРР, зокрема з Середньої Волги, звідки прибув до України Мендель Хатаєвич. Ініціативу в цьому плані доручалося виявляти місцевим «смотрящим Москви». Так, 4 серпня 1933 року секретар Дніпропетровського обкому Хазанов просив Кагановича й Косіора «выделить дополнительные лимиты на ввоз квалифицированной и неквалифицированной рабсилы из других областей и республик Союза в коли-

⁴³ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7163. – Арк. 22.

⁴⁴ Державний архів Харківської області – ДАХО: Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 5, 5 зв.; Спр. 10. – Арк. 1, 1 зв.; Спр. 18. – Арк. 7, 7 зв.; Спр. 27. – Арк. 7, 7 зв.

честве до 36.000 человек (желательно из Татарской, Башкирской и Белорусской республик)»⁴⁵.

А 24 липня 1933 року бюро обкому ухвалило: «Учитывая, что внутриобластные ресурсы рабочей силы не могут покрыть всех потребностей заводов и новостроек в области, просить ЦК ВКПб, ЦК КПБУ и Наркомтяжпром оказать заводам и новостройкам нашей области, и в первую очередь заводам Петровского и Дзержинского путем завоза рабсилы из других областей и краев Союза, с тем, чтобы Наркомтруд прикрепил для вербовки Татарию и Башкирию и выделил дополнительные лимиты на квалифицированную и неквалифицированную рабсилу»⁴⁶.

Той самий секретар Дніпропетровського обкому партії Хазанов 25 вересня 1933 року, повідомляючи Кагановичу й Постишеву про те, що на будовах регіону працює до 25 тисяч завербованих колгоспників із Середньої Волги, просив дозволити «на заработанные ими деньги в организованном порядке закупить хлеб в период разрешения свободной торговли хлебом»⁴⁷.

Через три тижні Дніпропетровський обком просить Кагановича дозволити «выделить дополнительные лимиты на ввоз в область рабочей силы на 36.000 чел., желательно из Татарской, Башкирской и Белорусской республик»⁴⁸.

А 3 листопада 1933 року бюро розглянуло питання щодо підготовки до прийому заводами області завербованої робочої сили на Середній Волзі. Було висловлено стурбованість, що Дніпрокомбінат не освоїв нарядів на вербування в цьому російському регіоні на 12 тисяч робітників, заводи імені Дзержинського й Петровського, трест Дзержинськбуд – по 2 тисячі, трест «Руда», Кривбасбуд – по 4 тисячі. Незадовільно освоювали додаткові фонди в Самарському краї також Нікопольбуд (наряд на 1000 робітників), Криворіжжякоксхімонтаж (1000), Запоріжжякоксхімбуд (2000)⁴⁹.

До речі, в лютому 1937 року на пленумі Дніпропетровського обкому партії його перший секретар Мендель Хатаевич так розкрив один із каналів завезення «своїх кадрів» з-поза меж України: «Тут товарищи говорили о хвосте, что хвосты были не только в Киеве и Харькове, но и в Днепропетровске...

Когда Центральный Комитет предложил мне поехать работать на Украину, я заявил товарищу Сталину: разрешите мне несколько товарищей из Средней Волги взять с собой. Кого я взял? Когда я

⁴⁵ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6241. – Арк. 31.

⁴⁶ ДАДО: Ф. П-19. – Оп. 1. – Спр. 525. – Арк. 49 зв.

⁴⁷ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6243. – Арк. 71.

⁴⁸ Там само. – Спр. 6241. – Арк. 33.

⁴⁹ ДАДО: Ф. П-19. – Оп. 1. – Спр. 529. – Арк. 123 зв.

поїхав в ЦК КП(б)У, крім своїх помічників по секретаріату – Некрасова, Чебураєва, Вороб'єва, я взяв з собою Яблонського, Носача і Скрипника... а після цього в течение 1933–1934 г. кое-кто почав під'їждати. Приїхали з моїх земляків, знайомих по Середній Волзі: Левитин, приїхав він уже в середині 1933 г., потім в 1934 г., або в кінці 1933 г. тов. Лысов, згодом приїхав Юрченко, згодом приїхав Нюрин, цей самий. Оце, здається, весь хвіст, і ще хто-то, не пам'ятаю.

Тов. Косиор: Лентцнер?

Тов. Хатаєвич: Лентцнер сюди приїхав не з Середньої Волги... Ко мені він приїхав після вбивства Сергія Мироновича Кірова з дуже лестною характеристикою від ЦК Білорусії...

О Красном. Красний теж не з Середньої Волги. Він працював в Татарії, здається редактором газети, ко мені він приїхав з Татарії...»⁵⁰.

Можна додати, що такі переселенці перебиралися не однакою, а з рідинами, потім закликали родичів, знайомих. Так, керівник Української контори «Нафтопродіскладбуд» Верховський, якого перекинули з Липецька, привіз із собою таких працівників: Я. Л. Бухштабера, А. Б. Аксельруда, А. А. Гурвича, З. І. Шелехова (дружина), В. М. Карпана, Г. Д. Доліна, Ф. М. Цукерман (сестра), М. І. Шварцман, Я. І. Бердичевського, Ю. Г. Негруша, Н. М. Каца та інших⁵¹.

Тим часом була вказівка відправляти українських спеціалістів до Казахстану й Західного Сибіру⁵².

Особливо великий розмах у завезенні робочої сили з-поза меж УСРР був на Донбасі, який спостерігається ще з початком індустріалізації. 23 січня 1932 року в листі до генерального секретаря ЦК КП(б)У Косіора зазначалося: «Сейчас мы наблюдаем такую картину: старые шахтеры из Белоруссии и Центральной Черноземной области, которые в последние годы засели в деревне, снимаются с “якоря” со всеми своими пожитками, семьями и сватами и едут в Донбасс, и как будто оседают в Донбассе всерьез и надолго»⁵³.

Член колегії Наркомпраці Худокормов 8 січня 1932 року доповідав Раднаркому УСРР про те, що для забезпечення промисловості й будівництва робочою силою 1932 року необхідно мати додатково приблизно 600 тисяч осіб, зокрема 130 тисяч для шахт Донбасу. Для останніх з УСРР планувалося завербувати 44 тисячі, а з РСФРР – 64 тисячі⁵⁴.

⁵⁰ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7186. – Арк. 149–151.

⁵¹ ЦДАВОВУ: Ф. 2. – Оп. 12. – Спр. 1. – Арк. 143–147.

⁵² ДАДО: Ф. 1864. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 73.

⁵³ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5588. – Арк. 9.

⁵⁴ ЦДАВОВУ: Ф. 539. – Оп. 10. – Спр. 73. – Арк. 24.

Потребу в 130 тисячах кваліфікованих робітників планували покрити підготовкою господарським способом 70 тисяч, а також вербуванням 20 тисяч із районів УСРР і 40 тисяч – з РСФРР.

Вербування робочої сили з-поза меж УСРР стояло на першому місці і в учасників спеціальної наради щодо «упорядочення дела вербовки рабсилы для угольной промышленности Донбасса» при Донецькому обкомі КП(б)У в січні 1933 року, на яку запрошувалися «представители НКТруда СССР и УССР, Главтопа, угольных трестов Донбасса и их уполномоченных по областям, представителей обкома ЦЧО, Белоруссии, Татарии, Киевщины, Винницы...»⁵⁵.

План вербування по тресту «Сталінвугілля» на березень–травень 1932 року передбачав 6.575 осіб, зокрема з УСРР – 2.375, ЦЧО – 800, Татарстану – 2.500, БСРР – 900⁵⁶.

А 10 квітня 1932 року члени й кандидати у члени політбюро ЦК КП(б)У розглядали записку щодо необхідності «для пополнения убыли в рабочей силе произвести новую вербовку рабочей силы для Донбасса в количестве 20 тыс. человек. Из них 10 тыс. в пределах Украины, а остальные 10 тыс. в пределах РСФСР, о чем просить ЦК ВКП(б)»⁵⁷.

Ситуацію із завезенням до Донбасу неукраїнської робочої сили контролювали в Кремлі. Так, 5 липня 1932 року помічник Сталіна Бажанов телеграфував Косіору, щоб «мобілізувати в августe 25.000 чел., в сентябре 29.000 чел. (в Татарии, Черноземной, Белоруссии, Украине и в Западной области)»⁵⁸.

Тому й не дивно, що голодних українців не брали на роботу, а везли робочу силу з інших республік, про що свідчать п'ятиденки жовтня 1932 року по тресту «Кадіїввугілля»:

	1	2	3	4	5	6	Усього
Україна	–	5	35	35	–	48	123
Татарстан	49	114	49	85	52	54	403
Білорусь	20	14	16	21	7	47	125
ЦЧО	16	45	22	7	7	97	194
Західна обл.	–	–	–	10	–	4	14
Усього	85	178	122	158	66	250	859 ⁵⁹

У тій самій Центрально-Чорноземній області готові були виконувати всі наряди, аби лише з Донбасу своєчасно надсилали гроші. Скажімо, секретар обкому ЦЧО Малинов телеграфував тоді секре-

⁵⁵ ЦДАВОВУ: Ф. 539. – Оп. 10. – Спр. 6237. – Арк. 33.

⁵⁶ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5315. – Арк. 16.

⁵⁷ Там само. – Арк. 84.

⁵⁸ Там само. – Арк. 91.

⁵⁹ Там само. – Арк. 42, 43.

тареві ЦК КП(б)У Терехову: «Воздействуйте на тресты угля Украины немедленном переводе уполномоченному Главтопа Воронеж денег отправки завербованных рабочих тчк»⁶⁰.

Цікава й така деталь: трест «Сталінвугілля» у грудні 1932 року розіслав 516 вербувальників, із яких по Україні лише 40⁶¹.

Окреме питання про так звану самовільну міграцію до УСРР у голодні 1932–1933 роки з-за меж УСРР, чого також не згадують наші опоненти. А заступник наркома Робітничо-селянської інспекції СРСР Верменичев 15 січня 1933 року писав: «Из колхозов Западной области участились случаи самовольного переселения колхозников на Украину, чем в значительной степени способствуют местные и областные колхозные и земорганизации Украины. Так, коммуна им. Ленина (Шумячского района Запад. обл.), не вошедшая в план переселения, самовольно отправила ходаков в Донецкую область и там заручилась ходатайством Донецкого обл. ЗУ Буденновской МТС о переселении к ним коммуны.

Ровнянские организации (Одесская обл.) способствуют переселению группы колхозников деревни Воронцы (Смоленский район Запад. обл.) Нововасильевское РайЗО Днепропетровской обл. 22.X сообщило Зап. обл. ЗУ, что колхоз “Краском” Ельнинского района Зап. обл. ими приписан в колхоз “Гигант” их района»⁶².

Подібні факти виявлені і в Дніпропетровській області. Наприклад, 7 липня 1933 року бюро обкому ухвалило: «Имея ввиду наличие фактов переселения в Мелитопольский, В. Токмацкий и др. районы по собственной инициативе, за свой счет, без государственной помощи целых групп хозяйств из Зап. области и Белоруссии – признать необходимым, на основе тщательной социальной проверки каждого переселяющегося хозяйства – широко развернуть внизу работу по привлечению, в порядке соглашения отдельных колхозов, переселенцев из малоземельных, аграрно-перенаселенных районов с тем, чтобы всех переселенцев вливать в колхозы, где имеется большая нехватка рабочих рук и посев. площадей»⁶³.

Виступаючи під час обговорення цього питання, Хатаевич заявив: «Нужно посылать специальных делегатов, использовать связи и т. д. Хлеба будет достаточно и если люди приедут без хлеба, можно будет выделить фонд, чтобы их кормить, но будет хорошо, если люди приедут с конями и рабочими руками»⁶⁴.

⁶⁰ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5315. – Арк. 105.

⁶¹ Там само. – Арк. 120.

⁶² ЦДАВОУ: Ф. 539. – Оп. 19. – Спр. 219. – Арк. 92.

⁶³ ДАДО: Ф. П-19. – Оп. 1. – Спр. 524. – Арк. 180.

⁶⁴ Там само. – Арк. 181.

Тобто ми спостерігаємо якийсь дивний міграційний процес у голодне українське село переселенців, для яких, виявляється, «хлеба будет достаточно и если люди приедут без хлеба, можно будет выделить фонд, чтобы их кормить». І це в той час, коли вимирають з голоду тисячі й тисячі місцевих хліборобів.

Зрештою, й досі ніхто не порахував, скільки конкретно завезено в українські міста заробітчан із Росії та інших радянських республік. Адже в переписі 1937 року, який показав зменшення населення УСРР проти 1926 року, вони фактично займають місця тих, кого Україна втратила за цей період.

Щоби приховати справжній стан зі смертністю населення, в багатьох районах вирішили замовчувати цей факт. Так, одна з таких директив наприкінці березня 1933 року була розіслана Вінницьким УНГО: реєструючи смерть, необхідно було надати лікарську довідку⁶⁵.

А 27 квітня 1933 року бюро Брацлавського райкому КП(б)У, визнавши, «що голодування набирає дійсно широкого розміру, як по кількості сіл, так і по розміру в кожному селі і має тенденцію поширення», водночас ухвалює: «Вважати за неприпустиме факти реєстрації смерті по книжках ЗАГС окремими сільськими Радами “від голоду”, оскільки це ніким не встановлено. Запропонувати фракції райвиконкому дати сільським радам відповідні вказівки по цьому»⁶⁶.

Безумовно, така політика влади дезорієнтувала працівників сільрад, які реєстрували факти смертей, і спричинилася до того, що в багатьох місцях почали не тільки фальсифікувати діагнози, а й приховувати масовість цієї трагедії. Тому 28 серпня 1933 року Вінницьке обласне УНГО наголошувало на несвоєчасному звітуванні про рух населення на місцях. Зокрема вказувалося, що не здали звіти за травень–червень Бершадський, Гайсинський, Джулинський, Козятинський, Муровано-Куриловецький, Немирівський, Теофіпольський, Тиврівський, Чуднівський і Янушпільський райони.

Водночас Бердичівський район надав неповноцінний статистичний матеріал за червень: із 39 сільрад звітні матеріали надійшли тільки з 20. Подібна картина спостерігалася також і в Брацлавському (43 і 17), Заславському (58 і 41), Іллінецькому (48 і 19), Кам'янецькому (38 і 23), Козятинському (48 і 23), Копайгородському (37 і 9), Славутському (65 і 43), Старокостянтинівському (46 і 30), Тиврівському (33 і 16) та Шаргородському (45 і 25) районах⁶⁷.

⁶⁵ Державний архів Вінницької області – ДАВО: Ф. Р-2071. – Оп. 1. – Спр. 348. – Арк. 24.

⁶⁶ Вінниччина (Вінниця). – 1993. – 17 серпня.

⁶⁷ ДАВО: Ф. Р-2071. – Оп. 1. – Спр. 348. – Арк. 50.

А Вінницька міськрада, до складу якої входили десятки навколишніх сіл, навіть у середині листопада 1933 року не прозвітувала про рух населення в першому півріччі⁶⁸.

Подібне було скрізь. Скажімо, райони тодішньої Київської області не подали, за неповними даними, 1.677 місячних звітів про рух населення 1933 року, що, звичайно, не дає можливості реально оцінити втрати від Голодомору, які повинні були бути зареєстрованими за місцем проживання в 1932–1934 роках⁶⁹.

Коли більшовицька влада усвідомила масштаб Голодомору, то вона почала ховати первинні документи. Так, 13 квітня 1934 року Одеський облвиконком ухвалив рішення про вилучення книг актових записів за 1932–1933 роки та їх передачу на зберігання до таємних частин райвиконкомів, «зі злочинним обліком народження та смертей в сільрадах в результаті роботи “чужих елементів”»⁷⁰.

Схожу директиву до міськрайвиконкомів 20 квітня 1934 року також розіслала влада Харківської області, в якій вимагалось «очистити сельсоветы от классово враждебных и чуждых элементов, установив регулярное наблюдение за делом регистрации актов»⁷¹.

Цей документ гласив: «Все книги регистрации смертей за 1933 год и за 1932 год, начиная с ноября месяца Областной исполнительный комитет требует изъять из сельсоветов и передать для хранения в секретную часть райисполкомов»⁷².

У квітні 1934 року сільрадам Вінниччини також надійшла така вказівка: «Негайно відберіть книжки ЗАГС про смерть за 1932 та 1933 роки і надішліть такі до спецчастини міськради...»⁷³.

В абсолютно незадовільному збереженні документів про реєстрацію руху населення під час Голодомору 1932–1933 років можемо переконатися з аналізу матеріалів органів ЗАГСу, які були нещодавно передані до Державного архіву Полтавської області. Наприклад, у Шершнівці Лубенського району свідоцтва про народження за всі передвоєнні роки є⁷⁴, а документів про смерть за 1932–1933 роки – жодного. Така сама картина і з матеріалами про рух населення села Яблунівка Лохвицького району. Тут є всі документи

⁶⁸ ДАВО: Ф. Р-2071. – Оп. 1. – Спр. 348. – Арк. 74.

⁶⁹ ДАКО: Ф. Р-235. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1–108.

⁷⁰ Державний архів Одеської області – ДАОО: Ф. Р-2009. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 64.

⁷¹ ДАХО: Ф. Р-3683. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 52.

⁷² Там само.

⁷³ Вінниччина (Вінниця). – 1993. – 17 серпня.

⁷⁴ Державний архів Полтавської області – ДАПО: Ф. Р-9126. – Оп. 8. – Спр. 45–98.

про народжених у 1930-х роках, а от документи про смерть залишилися лише з 1936 року⁷⁵.

Про який належний облік руху населення можна говорити, якщо в Бабшинській сільраді Кам'янець-Подільського району нинішньої Хмельницької області реєстрацію смертей 1933 року розпочали лише 28 липня? Якщо хтось залишався з родичів, то смерть людини фіксувалася зі слів, хоч і заднім числом. Але чи могла пам'ять уцілілих та й реєстратора адекватно сприймати ситуацію, коли окремі смерті датувалися... 31 квітня 1933 року⁷⁶?

А зафіксоване на папері, чи могло воно все зберегтися, якщо переховування архівних матеріалів на місцях перебувало в неприпустимому стані, зокрема «немирівські матеріали знаходяться розкиданими у конюшні», як про це стверджувалося в документах Вінницького облвиконкому⁷⁷?

Замість того, щоби спільно з істориками всебічно вивчати ці проблеми, наші демографи стають у позу: наприклад, тих, хто ставить цілком закономірні питання до них, вони оголошують аматорами. Сучасні ж іноземні дослідники, на яких постійно посилаються наші опоненти, переважно повторюють аргументи С. Кульчицького. Так, співробітник Центру слов'янських, євразійських та східноєвропейських досліджень в Університеті Північної Кароліни в Чапел-Гілл професор О. Воловина надрукував стосовно цього статтю «Терор голодом: як науково обґрунтувати кількість жертв?», у якій намагається через посилання на постулати демографічної науки заявляти про прихильність до цифри 3,8 мільйона смертей⁷⁸.

До речі, до ухвали Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» 2006 року Воловина не займався підрахунком жертв цієї трагедії. Скажімо, на Міжнародних українознавчих конференціях в Іллінойському університеті (США), де регулярно поверталися до вказаної трагедії, він виступав із зовсім іншими науковими темами⁷⁹.

На жаль, цей американський професор не знає радянської дійсності, бо саме цим можемо пояснити його наївну довіру до багатьох більшовицьких джерел, зокрема, коли він вважає, що «в Радянському Союзі дані фальсифікувалися, лише якщо для цього була

⁷⁵ ДАПО: Ф. Р-9126. – Оп. 10. – Спр. 119.

⁷⁶ Державний архів Хмельницької області – ДАХМО: Ф. Р-6449. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 4.

⁷⁷ Там само: Ф. Р-1531. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 5.

⁷⁸ День (Київ). – 2018. – 13–14 липня.

⁷⁹ Чверть століття українського чину. Міжнародні українознавчі конференції в Іллінойському університеті в Урбана-Шампейні (США). 1982–2006. – К., 2006. – С. 130, 152, 182, 198, 218, 234, 258, 264, 336, 346, 358.

поважна причина». А тому, мовляв, «більшість демографічної статистики була зібрана та проаналізована професійно і не була підроблена»⁸⁰.

Так мислить з-за океану професор Воловина, не усвідомлюючи, що спотворення статистичних даних стало буденністю в СРСР, а реальні показники розвитку країни могли існувати хіба що в так званих «особливих теках». Через те в його публікації і з'являється осанна на честь Всесоюзного перепису населення 1937 року, «який був проведений належним чином і зафіксував надзвичайні втрати населення, спричинені Голодомором 1932–1933 рр.»⁸¹.

Для професора Воловини і його українсько-американської дослідницької групи, що працює на організовані ним закордонні гранти, ці втрати сягають, як я вже сказав, 3,8 мільйона осіб, і цю позицію він вважає єдино правильною, оскільки, мовляв, вказана «цифра підтверджена міжнародним науковим істеблшментом, забезпечує тверду та достовірну основу нарративу Голодомору». До таких він зараховує «більше 20 закордонних учених (Ф. Лорімер, Р. Конквест, М. Ліві-Баччі, Ж. Валлін та інш.)», які, мовляв, «намагалися провести оцінку втрат Голодомору і практично всі їх оцінки коливаються в межах від 2,8 до 5,0 млн»⁸².

Але хто з них працював в українських архівах?

На жаль, значною мірою подані з України до Москви показники там коригувалися, про що свідчать первинні документи наших архівів. Так, згідно з офіційними даними Всесоюзного перепису 1939 року в Кам'янець-Подільській області (тепер – Хмельницька) налічувалося 1.789.083 мешканців⁸³.

Водночас первинні документи Кам'янець-Подільського обласного відділу статистики засвідчують, що наявного населення на теренах області 1939 року переписники нарахували тільки 1.637.654 осіб. Проте вони не могли зрозуміти, чому за умови приросту населення за 1937–1938 роки в області в кількості 69.968 1939 року його стало менше на 19.524⁸⁴.

Подібні нестикування бачимо й під час аналізу первинних документів перепису 1939 року, які збереглися в Державному архіві Полтавської області. Так, оприлюднені Москвою кількісні показники вікових груп не збігаються з місцевими матеріалами. Зокрема,

⁸⁰ День (Київ). – 2018. – 13–14 липня.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само.

⁸³ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М. : Наука, 1992. – С. 15.

⁸⁴ ДАХМО: Ф. Р-1285. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 52.

в московському збірнику зазначається, що дітей 8–11 років на тодішній Полтавщині нараховано 189.383, 12–14 років – 182.754⁸⁵.

Водночас полтавські документи вказують на зовсім інші цифри – відповідно 137.418 і 175.780⁸⁶.

Оголосивши 2 червня 1939 року дані цього перепису, а потім дещо надрукувавши з нього, Москва тільки через рік спромоглася на інструкцію щодо їхнього використання. Так, 27 липня 1940 року звітти було розіслано в усі регіони такі директиви за підписом заступника начальника Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР Бозіна: «Посылаемые нами данные переписи Вы можете использовать для своих работ, а также предоставлять для служебного пользования государственным учреждениям и общественным организациям.

Опубликованию эти данные не подлежат до особого распоряжения. Пользоваться этими данными, а также предоставлять другим учреждениям и организациям следует, как правило, в той группировке возрастов, в которой они были опубликованы в печати за 28 апреля 1940 г., т. е. до 7 лет, 8–11, 12–14, 15–19, 20–29, 30–39, 40–49, 50–59, 60 и старше: погодные данные, особенно с подразделениями по полу, можно предоставлять только в отдельных случаях, лично начальникам учреждений»⁸⁷.

А далі був цікавий реверанс: «При пользовании высылаемыми данными просим учесть следующее:

1) В отношении общей численности эти данные несколько отличаются от опубликованных в печати за 2 июня 1939 года, а также от данных по имеющимся у вас ф. № 2 и ф. № 3; это объясняется тем, что данные ф. № 2 и ф. № 3 и опубликованные в печати 2/VI – 39 г. являются данными предварительного подсчета на местах, а посылаемые теперь данные представляют собой окончательные итоги, полученные при подсчетах на машинно-счетной станции»⁸⁸.

6 червня 1940 року начальник Харківської машинолічильної станції зафіксував такі остаточні дані з перепису 1939 року по Кам'янець-Подільській області: чоловіків у містах – 93.402, жінок у містах – 110.852, чоловіків у селах – 721.334, жінок у селах – 813.495, усього – 1.739.083⁸⁹.

Це лише підтверджувало те, що перепис 1939 року сфальсифікований. Про справжній результат його повідомляв ще 2 лютого

⁸⁵ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М. : Наука, 1992. – С. 24.

⁸⁶ ДАПО: Ф. Р-3938. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 53.

⁸⁷ ДАХМО: Ф. Р-1285. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 1.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само. – Спр. 194. – Арк. 1–4 зв.

1939 року начальник управління народногосподарського обліку Держплану УРСР Рябічко в таємному донесенні на ім'я голови Раднаркому УРСР Коротченка: в Україні населення тільки 29,4 мільйона осіб. Водночас уточнювалося, що, враховуючи приріст населення за 1937–1938 роки в півтора мільйона, цей показник мав би сягати 29,9 мільйона, але такої кількості людності в УРСР таки немає⁹⁰.

Зрозумівши, що «вилізли» невміло приписані півмільйона під час перепису 1937 року, після кількох місяців роздумів у Москві написали УРСР ще мільйон, який доручили машинолічильній станції розкидати по окремих областях у відповідних пропорціях.

І ось на таких сфальсифікованих матеріалах наші демографи й окремі історики під керівництвом професора Воловини визначають утрати в роки Голодомору в 3,8 чи 3,9 мільйона осіб, однак не усвідомлюють, що цю цифру можна перевірити через визначення втрат школярів.

Так, 1933 року Москву найбільше стурбувала катастрофічна смертність серед дітей, особливо початкової школи, яка була вже обов'язковою. Тим часом шкільні класи вже з осені 1932 року почали рідіти, що особливо виявилось в перші місяці 1933 року. Зі спогадів Миколи Романчука, скажімо, довідуємося: «Я з горем пополам ходив до школи. Вчився в четвертому класі. На моїх очах прямо за партю послули від голоду чотири моїх однокласники»⁹¹.

Уважне вивчення руху учнів початкової школи дає можливість зробити розрахунки щодо втрат дітей до 17-річного віку. Зокрема, привертає особливу увагу така обставина: якщо в 1930–1931 навчальному році до першого класу прийшло 1.102.843 учнів, то ця сама кількість за невеликим зменшенням (до 2 %) мала навчатися й у 1931–1932 навчальному році в 2-му класі, в 1932–1933 – в 3-му, а в 1933–1934 – в 4-му. Однак, як засвідчує довідник «Освіта на Україні», вчилосся тоді в 4-му класі тільки 674.311 учнів, а не принаймні 1 мільйон. Отже, втрати першокласників 1930 року, а четвертокласників 1934-го становили понад 325 тисяч!

Ще одна невідповідність радянської статистики після Голодомору: якщо 1924 року в УСРР народилося 1.162.852 дитини, то з урахуванням природних утрат, зокрема до 1 року життя, померла 149.131 дитина, 1932 року до 1-го класу мав прийти той самий мільйон учнів. Ця кількість мала перейти у 2-й клас у 1933–1934 навчальному році, але прийшло тільки 798.305. Тобто маємо понад 200 тисяч нестачі ще однієї вікової дитячої групи, якщо брати до розрахунку навіть статистику більшовицької влади, яка вже грішила вигідними для неї переключеннями.

⁹⁰ ЦДАВОВУ: Ф. 2. – Оп. 12. – Спр. 70. – Арк. 5, 6.

⁹¹ Життя і слово (Острір). – 1993. – 15 вересня.

З архівних документів відомо, що загальна кількість дітей у віці 5–15 років 1933 року становила, за даними Управління народногосподарського обліку УСРР, 8.106,4 тисячі (від 862,5 тисячі до 543,0 тисячі; розрахунки академіка Михайла Птухи були дещо меншими – 7.725,2 тисячі дітей: від 861,6 тисячі до 412,4 тисячі). Якщо взяти за мінімальну кількість утрат кожної вікової групи в середньому навіть 200 тисяч, то виходимо на загальну кількість дитячої смертності щонайменше в 3,5 мільйона за 1933 рік. Так, колишній директор неповносередньої школи на Полтавщині Іванюк свідчив, що з 225 учнів на 1 вересня 1932 року навесні 1933-го прийшли на заняття тільки 109 дітей⁹².

У Київській області, за даними із 36 районів, на початок липня 1933 року у початкових школах уже офіційно недорахувалися 16.668 учнів (зі 109.135), у семирічних – 40.824 (з 244.056), десятирічках – 956 (з 5.262). А загалом по області вибуло понад 100 тисяч, що, як сигналізувала до наркома освіти УСРР Затонського член колегії Прянишнікова, «заставляє бити тревогу»⁹³.

Усвідомлюючи небезпеку величезної некомплектності шкільних класів із вересня 1933 року, Затонський заздалегідь ініціює облік дітей не тільки 1925 року народження, які 1 вересня мають прийти в 1-й клас, а й тих, хто народився 1926 року, кому до школи йти 1934-го, а також усіх, хто досі не був охоплений школою. 23 червня 1933 року Затонський звертається до ЦК КП(б)У з проханням підтримати його пропозицію перед ЦК ВКП(б) щодо переходу навчання дітей у початковій школі з 7 років⁹⁴.

Запроваджувати це він пропонував із початком 1933–1934 навчального року, використавши й передбачені асигнування на нульові групи. Отже, до навчального процесу мало бути залучено ще 124 тисячі дітей⁹⁵.

В архівних фондах збереглися матеріали з окремих областей, де навесні 1933 року порахували тих дітей 1925-го й 1926 років народження, які 1 вересня могли сісти за парти. Наприклад, у тодішній Вінницькій області таких виявилось (без Дунаєвського району) 188.302⁹⁶.

Водночас необхідно було посадити за парти тих уродженців 1921–1924 років, які зовсім не вчилися, – 14.436, і тих, хто вчився, але покинув навчання, – 17.303⁹⁷.

Намагалися докинути в цьому процесі свої п'ять копійок і лідери українського комсомолу. Зокрема, 13 серпня 1933 року секретар

⁹² Українські вісті. – 1953. – 22 жовтня.

⁹³ ЦДАВОВУ: Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 48. – Арк. 15.

⁹⁴ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6226. – Арк. 34.

⁹⁵ Там само. – Арк. 36.

⁹⁶ ЦДАВОВУ: Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 298. – Арк. 55.

⁹⁷ Там само.

ЦК ЛКСМУ Андрєєв запропонував секретарям ЦК КП(б)У Попову й Любченкові провести 25 серпня 1933 року «День школи як день пробної явки дітей у школи, як день перевірки готовності шкіл, учнів до нового навчального року». Однак партійний штаб чітко усвідомив, яким скандалом може обернутися ця ініціатива, коли виявиться, що багато дітей узагалі ніколи не зможуть сісти за парти, бо вже лежать у сирій землі. Тож резолюція гласила «про недоцільність проведення пробної явки»⁹⁸.

Незважаючи на підтягування, як кажуть, усіх можливих «резервів», зокрема оформлення до першого класу дітей, яким не виповнилося ще 8 років, і так званої нульової групи, явка була катастрофічною. Так, у постанові Вінницького облвиконкому від 9 вересня 1933 року зазначалося, що школи Новоушицького району «почали навчання з 45 %, Янушпільський 56 %, Городокський 50 %, Козятинський 66 % і інш.»⁹⁹.

13 жовтня 1933 року Богуславський райвиконком Київської області стверджував, що «відвідування учнями шкіл району на 10/X – ц. р. досягає 75 %, а в окремих школах ще менше (Бородані 60 %, Олександрівка 40 %, Шупики 60 %)»¹⁰⁰.

А 20 жовтня 1933 року Дніпропетровський обласний відділ народної освіти спішним листом до всіх своїх районних і міських структур звертався з вимогою «перевірити згідно списків школярів кожної школи, групи за даними комплектування 1932/33 р. і 1933/34 нав. року, точно на підставі цього виявити відсів, причини його, охопити негайно дітей школою...»¹⁰¹.

Водночас повідомлялося, що в Запоріжжі недоохоплено школою за планом 4.000 дітей, у Кривому Розі – 3.000, Дніпропетровську – 2.500, Царекостянтинівському районі – 2.000, Магдалинівському – 1.000, Синельниківському – 800, Новомосковському – 500 тощо¹⁰².

До того ж у цьому листі не згадувалося про недобір школярів у Петриківському районі. А там порівняльна таблиця кількості учнів тільки початкових класів, за останніми уточненнями, була такою:

Роки	1-й клас	2-й клас	3-й клас	4-й клас	Разом
1932	1737	1275	1126	1121	5259
1933	1254	867	695	693	3509 ¹⁰³

⁹⁸ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6226. – Арк. 47.

⁹⁹ ЦДАВОВУ: Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 125. – Арк. 190.

¹⁰⁰ Там само. – Спр. 151. – Арк. 36 зв.

¹⁰¹ ДАДО: Ф. 439. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 4.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ ДАДО: Ф. П-19. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 154; Ф. Р-439. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 32.

У цьому районі, як це видно з таблиці, 1 вересня 1933 року в початковій класі прийшло менше на 1.535 учнів, ніж рік тому. Але ще приголомшливіші цифри, коли йдеться про тих, хто продовжив навчання 1933 року, перейшовши відповідно з 1-го в 2-й клас, з 2-го – в 3-й, і з 3-го в 4-й – таких тільки в 3-х класах не дорахуємося вже 1.719. І це враховуючи ту обставину, що нам невідомо, скільки повинно було прийти до 1-го класу 1933 року й скільки четверто-класників набору 1932 року вижили станом на 30 червня 1933-го.

Справді, виконуючи директиву про негайний подвірний обхід з метою залучення до навчального процесу всіх дітей, які народилися 1926 року, працівники шкіл сумлінно впоралися з цим завданням. Наприклад, серед архівних матеріалів Хацьківської семирічної школи Смілянського району тодішньої Київської області знаходимо звіти про обхід окремих сільських вулиць. Більше половини учнів з одного сільського кутка Хацьків 1926 року народження, яких семирічними хотіли мобілізувати до школи, не пережили Голодомор 1932–1933 років. Зокрема, двоє близнюків із двору Джулаїв, що дав назву цій сільській околиці, Яків і Михайло¹⁰⁴.

Тому 1 вересня 1933 року за шкільні парти в цій школі сіло тільки 111 першокласників, хоча, згідно з даними сільради, в Хацьках 1925 року народилося 150 дітей, а 1926-го – 159¹⁰⁵.

Красномовно засвідчує про значні втрати учнів цієї школи потреба в підручниках. Так, на 1932–1933 навчальний рік їх замовляли для 1-го класу по 140 комплектів, для 2-го класу – по 126, для 3-го – по 88, для 4-го – 110. На 1934–1935 навчальний рік Хацьківська семирічна школа замовляла лише 127 букварів – це для уродженців 1926 року. Для 2-го класу тільки 94 комплекти, тобто для тих, хто прийшов до школи 1 вересня 1933 року. Для 3-го класу – 83, тобто для тих, хто прийшов до школи вперше 1 вересня 1932 року, а для 4-го (тобто другокласників 1932-го) – 78¹⁰⁶.

А скільки таких прикладів по Україні! Хіба в уже згадуваному Петриківському районі Дніпропетровської області не така сама картина, де майже половина дітей не перейшла до наступних класів початкової школи через голодну смерть?

Зрештою, якщо вірити офіційній статистиці, що у вересні 1933 року до початкових класів прийшло 3.281,3 тисячі дітей (зокрема сотні тисяч 1926 року народження), то чому їх було тоді не 4.019,6 тисячі, як планувалося ще на початку 1932 року, коли статистики освіти не розраховували на втрати від Голодомору? Навіть

¹⁰⁴ Державний архів Черкаської області – ДАЧО: Ф. Р-223. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 4.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 2. – Арк. 1–9.

¹⁰⁶ Там само. – Спр. 8. – Арк. 52, 146.

у випадку зі штучним залученням сотень тисяч семирічних дітей до школи чітко постає питання: а де ще принаймні 738,3 тисячі дітей, тобто майже по 200 тисяч на вікову групу?

На ці питання нарком освіти Затонський відповів виданням довідника «Освіта на Україні в цифрах» (1936), де зазначалося, що в 1933–1934 навчальному році в початкових класах навчалось 3.193.186 дітей, у 1934–1935 – 3.305.353, 1935–1936 – 3.367.867. Даних про кількість учнів початкових класів у 1932–1933 навчальному році в цій книжці немає. Це цілком прогнозовано, щоб не можна було порівняти показники 1932-го й 1933 років, що було невігдно більшовицькій владі.

Однак підганяти зручні дані під уже проголошені плани на другу п'ятирічку вона була спроможна, бо на виконання постанови РНК СРСР від 27 вересня 1933 року з метою зміцнення обліково-статистичної роботи з 1 листопада 1933 року в усіх відділах народної освіти встановлювалася штатна посада статистика¹⁰⁷.

Водночас факти про те, що з початком 1936–1937 навчального року, скажімо, Синютинська початкова школа на Чернігівщині не змогла набрати 1-го класу, а в 2-му й 3-му виявилось тільки по 12 учнів, до уваги не бралися¹⁰⁸.

Ця проблема набула особливої гостроти вже з початком 1938–1939 навчального року, оскільки не було чим закрити втрачений під час Голодомору контингент першокласників майбутніх років. Так, 434 сільські школи України навіть не набрали учнів до першого класу, бо у відповідних населених пунктах не виявилось по 10 дітей 1930 року народження, що могло давати підставу для відкриття прийому за тодішніх умов. Також доречно нагадати: до Голодомору 1932–1933 років початкові класи нараховували навіть до 50 дітей в одному.

У глибоке протиріччя зайшли розрахунки Держплану УСРР від 15 вересня 1931 року з реальною кількістю дітей, що мали прийти 1 вересня 1938 року до першого класу по всій Україні. Останніх, 1930 року народження (тоді на світ з'явилося 1.022.952 немовлят), мало би бути принаймні 780 тисяч, як розраховували сім років перед тим¹⁰⁹, а виявилось в місті й селі за даними статистичного відділу Наркомату освіти УРСР 494.173, серед яких 51 тисяча з Дніпропетровщини, даних із якої не виявилось у звіті¹¹⁰.

Цей аналіз (до розробки увійшли 97 % наявних шкіл) дає підставу стверджувати, що з народжених 1930 року до 1 вересня

¹⁰⁷ ЦДАВОВУ: Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 125. – Арк. 59.

¹⁰⁸ Там само: Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1353. – Арк. 25.

¹⁰⁹ Там само: Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 4.

¹¹⁰ Там само: Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 159. – Арк. 179.

1938 року не дожили принаймні 287 тисяч дітей. Якщо виходити з розрахунків Держплану щодо наповненості 1938 року 1–4-х класів, то ця цифра повинна була б становити 3.302,287 учнів, а тоді могло навчатися тільки 1.971.658. Різниця – 1.330.629, в середньому на вікову групу по 332.657 дітей!

Схожа ситуація складається і з віковою групою 12–14 років, яка на початок 1933 року, за розрахунками УНГО УСРР, становила 2.518,1 тисячі дітей, професор М. Птуха тоді зараховував до неї 2.331,4 осіб¹¹¹.

За розрахунками ж Держплану вона мала складатися 1938 року з 2.230.733 дітей, а виявилось їх тільки 1.414.551 – на 816.182 менше! В середньому на один рік – 272.060.

А разом тільки ці дві вікові групи могли втратити щонайменше понад 2 мільйони дітей, якщо зважати на те, що 3 % шкіл цим аналізом не враховано.

Виникає питання й щодо кількості тих дітей, які прибували до УСРР разом зі своїми батьками за часів спорудження Дніпрогесу та інших будов індустріалізації й тепер сіли за парти у створених спеціально для них російськомовних класах. Скажімо, на Харківщині картина міграції дітей до 16 років виглядає так:

	Прибуло	Вибуло	Залишилось
1932	27.512	11.393	+16.119
1933	16.066	8.644	+7.422
1934	22.994	12.731	+10.263
1935	27.747	14.227	+13.520
1936	29.479	12.462	+17.017
1938	21.989	9.960	+12.029
Разом	145.787	69.417	+76.370 ¹¹²

Отож, статистики забили тривогу: 29 січня 1939 року начальник управління Рябічко сигналізував до ЦК КП(б)У й Раднаркому УРСР про стан загального навчання в початкових школах, але 11 лютого 1939 року Рада Народних Міністрів розглянула питання «Про підсумки навчання в середніх і неповносередніх школах Наркомосвіти УРСР в I півріччі 1938–1939 учбового року». Ухвалено було готуватися до нового навчального року¹¹³.

Але які могли бути результати цієї перевірки, коли виникла диспропорція в діях тепер уже колишнього наркома освіти Затонського,

¹¹¹ ЦДАВОВУ: Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 1029. – Арк. 50.

¹¹² ДАХО: Ф. Р-5131. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 2, 2 зв.; Спр. 4. – Арк. 1, 1 зв.; Спр. 10. – Арк. 7, 7 зв.; Спр. 18. – Арк. 1, 1 зв.; Спр. 27. – Арк. 5, 5 зв.

¹¹³ ЦДАВОВУ: Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 159. – Арк. 176.

що став «ворогом народу», і реаліях українського села, яке в 1932–1933 роках втратило дітей шкільного й дошкільного віку в небачених досі в історії масштабах?

Скажімо, виконувач обов'язків голови виконкому Чернігівської обласної ради Костюченко повідомив уряд УРСР, що «в 30 районах Черниговской области имеется 99 начальных школ, где нет первых классов в связи с тем, что детей восьмилетнего возраста имеется в ряде селений менее 10 человек. Вследствие этого 1.550 детей восьмилетнего возраста в школе не обучается. В этих же районах по аналогичной причине не обучается 2.200 детей 9–10 летнего возраста»¹¹⁴.

Що це означало? А те, що, по-перше, не набрали першокласників принаймні 55 семирічних шкіл, а по-друге, залишалися порожніми щонайменше 220 других і третіх класів загальноосвітньої школи тільки однієї області. І це також було наслідком Голодомору 1932–1933 років.

Легше цю проблему було вирішувати, на перший погляд, у степових районах, куди у вимерлі села завезли родини росіян і білорусів. Але попри це статистика й там засвідчує різке зменшення кількості дітей у початкових класах, наприклад, 1940 року, коли за парти сіли ті, хто народився в першому голодному році – 1.932. У тому самому Петриківському районі Дніпропетровської області картина виглядає так:

	1-й клас	2-й клас	3-й клас	4-й клас	1–4 класи
1939	920	1261	1375	1348	4904
1940	770	922	1266	1385	4343

Порівнюючи кількість учнів перших класів 1932 року, бачимо, що вона 1940 року менша більш ніж удвічі.

Схожа картина спостерігається і в Царичанському районі:

	1-й клас	2-й клас	3-й клас	4-й клас	1–4 класи
1939 – учнів	1057	1173	1378	1186	4784*
1939 – класів	42	40	47	39	168
Учні у класі	26	30	30	35	–
1940 – учнів	664	1057	1173	1387	4281
1940 – класів	33	42	40	45	161*
Учні у класі	21	30	30	31	27 ¹¹⁵

* Неточності в підрахунку – в оригіналі документа. – В. С.

¹¹⁴ ЦДАВОВУ: Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 159. – Арк. 162.

¹¹⁵ ДАДО: Ф. Р-3101. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 160.

Такі самі результати були і в лісостепових областях. Великий недокомплект учнів початкових класів, особливо першого, 1940 року мали школи Полтавщини, що було наслідком великого мору серед тих дітей, які народилися 1932 року. Картина у Нехворощанському районі виглядала ось так:

Початкові школи	1-й клас	2-й клас	3-й клас	4-й клас
1. Ряска	–	20	26	35
2. Грябовщанська	2	–	22	–
3. Дорошівська	–	6	12	–
4. Жирківська	3	3	9	–
5. Любимівська	7	7	16	19
6. Жирківська (хутірна)	6	7	11	16
7. Буртянська	2	5	14	17
8. Миколаївська	–	15	15	–
9. Рикунівська	7	6	15	–
10. Губерівська	8	13	18	25
11. Маячанська № 2	–	19	–	16
12. Маячанська № 1	–	32	32	30
13. Водолагівська	9	13	12	18
14. С-Балківська	12	17	23	18
15. Регірянська	10	13	10	–
16. Нефорощанська № 1	20	19	35	37
17. Нефорощанська № 2	18	43	31	31
18. Нефорощанська № 3	11	11	19	11
19. Свистунівська	8	15	16	12
20. Н-Григорівська	5	4	13	12
21. Коновалівська	8	18	24	30
Разом у початкових школах	136	286	373	327

Неповносередні школи	1-й клас	2-й клас	3-й клас	4-й клас
1. Павлівська	7	25	27	57
2. Красногорська	4	21	21	21
3. Абрамівська	5	25	37	35
4. Шедіївська	7	17	23	19
5. Ливенська	20	33	47	36
6. Маячанська	19	–	25	–
7. Канавська	17	30	44	32
8. Андріївська	6	29	19	26
9. Усть-Липянська	5	10	16	10
10. М-Нехворощанська	24	34	48	36
Разом у неповносередніх школах	114	224	307	272

Середні школи	1-й клас	2-й клас	3-й клас	4-й клас
1. Нефорощанська	–	36	40	39
2. С-Балківська	13	37	36	34
3. Михайлівська	10	22	41	38
4. Ряска	25	39	56	57
Разом у середніх школах	48	134	173	168
Разом у районі	298	644	853	767 ¹¹⁶

Можна лише додати, що 1932 року в Абрамівці, скажімо, на світ з'явилося 78 дітей, а в перший клас із них 1940-го прийшло тільки 5, з 83 уродженців 1931 року у вересні 1939-го за парти сіли лише 25. Витривалішими під час Голодомору виявилися ті абрамівські діти, які народилися 1930-го й 1929 років: свого часу їх 1 вересня до школи прийшло відповідно щонайменше 37 і 35, як можемо переконатися з документів.

Схожа ситуація склалася і в багатьох інших школах області, документи яких щодо цього виявлені у фондах Державного архіву Полтавської області, зокрема про наповненість початкових класів з 1 вересня 1940 року, коли за парти вперше сіли уродженці 1932 року. Їх виявилось принаймні на третину менше, ніж попереднього року, коли до школи прийшли уродженці 1931 року:

	Народилося 1931	Пішло в 1-й клас 1939	Народилося 1932	Пішло в 1-й клас 1940
1. Абрамівка Машівського р-ну	83	25	78	5
2. Велика Круча Пирятинського р-ну	48	26	32	20
3. Вороньки Чорнухинського р-ну	63*	67	99	47
4. Ждани Чорнухинського р-ну	188	36	97	32
5. Заріччя Пирятинського р-ну	24	22	32	8
6. Засулля Лохвицького р-ну	78	46	44	20
7. Ісківці Лохвицького р-ну	104	49	85	37
8. Каплинці Пирятинського р-ну	31	22	38	19

¹¹⁶ ДАПО: Ф. Р-3938. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 25–27.

	Народилося 1931	Пішло в 1-й клас 1939	Народилося 1932	Пішло в 1-й клас 1940
9. Кейбалівка Пирятинського р-ну	27	12	39	4
10. Майорщина Пирятинського р-ну	71	54	48	28
11. Малютинці Пирятинського р-ну	82	43	43	22
12. Окіп Лубенського р-ну	47	23	57	23
13. Пирятин	555	177	469	141
14. Приліпка Козельщинського р-ну	52	30	58*	9
15. Сенча Лохвицького р-ну	133	57	95	47
16. Скоробагатьки Лохвицького р-ну	64	33	41	22
17. Сліпорід-Іванівка Пирятинського р-ну	57	27	24	21
18. Сухоносівка Чорнухинського р-ну	61	22	62	22
19. Таранденці Лубенського р-ну	69	30	38	28
20. Тарасівка Пирятинського р-ну	65	37	44	27
21. Усівка Пирятинського р-ну	34	23	34	16
22. Харківці Пирятинського р-ну	4*	31	50	37
23. Хорішки Лубенського р-ну	65	39	44	21
24. Часниківка Лохвицького р-ну	70	27	40	20
25. Шеки Лубенського р-ну	31	23	23	8
26. Яцини Пирятинського р-ну	69	38	28	14

* Дані про народження неповні. – В. С.

А коли порівнювати їх з першокласниками 1937-го, котрі 1940 року вже перейшли до 4-го класу, то різниця виявиться майже на половину:

	1-й клас	2-й клас	3-й клас	4-й клас
В. Багачанський р-н	743	1030	1293	1302
Гадяцький р-н	1010	1682	1694	1873
Гельм'язівський р-н	328	567	926	940
Гребінківський р-н	319	530	754	741
Золотоніський р-н	859	1465	1978	1863
Згурівський р-н	358	549	739	735
Драбівський р-н	401	519	792	818
Зіньківський р-н	679	840	1086	1018
Золотоніський р-н	859	1460	1978	1863
Іркліївський р-н	477	829	1008	847
Кобеляцький р-н	540	946	1296	1293
Козельщинський р-н	639	1028	1326	1137
Лазорківський р-н	272	423	547	545
Лохвицький р-н	762	1085	1239	1291
Лубенський р-н	833	1091	1601	1577
Нехворощанський р-н	298	644	853	766
Пирятинський р-н	727	1042	1455	1441
Сенчанський р-н	371	461	598	538
Хорольський р-н	738	1087	1309	1393
Чорнобаївський р-н	387	677	864	826
Чорнухинський р-н	560	772	930	941
Яготинський р-н	386	695	915	1011 ¹¹⁷

Загалом по області наповненість початкових класів протягом двох навчальних років була означена такими цифрами:

	1939–1940	1940–1941
1-й клас	42.870	24.528
2-й клас	52.375	36.950
3-й клас	53.939	48.687
4-й клас	55.822	49.015
Разом	205.006	159.180 ¹¹⁸

На різке зменшення контингенту першокласників у школах Полтавщини в ці роки чітко вказує і Всесоюзний перепис населення 1939 року, особливо уродженців 1933 року, котрі мали сісти за парти восени 1941-го: якщо порівняти з народженими 1930 року (тобто вже дещо зміцнілих за три роки від появи на світ), їх було в області майже втричі менше:

¹¹⁷ ДАПО: Ф. Р-3938. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 10–37.

¹¹⁸ Там само. – Спр. 319. – Арк. 12, 13 зв.

	Місто	Село	Разом
1938–1939	6.145	39.860	46.005
1939–1940	4.705	29.519	34.224
1940–1941	3.736	17.715	21.451
1941–1942	2.862	14.141	17.003 ¹¹⁹

Ще більше вражають результати визначення кількості дітей, які саме 8-річними прийшли до першого класу після Голодомору-геноциду. Наприклад, наочно це демонструють результати прийому до першого класу в 1935–1936 навчальному році у школах (п – початкових, нс – неповносередніх і с – середніх) Володарського району Київської області дітей, які народилися 1927 року, тобто восьмирічних (8р), і де збереглися про це документи:

	Нар. 1927	1к	8р	2к	3к	4к
Володарська с	–	130	126	79	69	61
Брідська п	–	16	16	22	14	22
Білівська п	74	32	26	15	22	22
Володимирівська п	10	–	–	11	13	–
Городище-Косівська п	86	24	16	18	15	14
Казимирівська п	–	23	23	–	16	16
Михайлівська п	57	14	9	12	11	8
Мармулівська п	63	20	19	21	38	21
Ожегівська п	–	38	38	–	29	24
Петрашівська п	–	–	–	16	18	22
Рачковецька п	36	28	25	26	35	18
Тарганська п	59	32	27	36	28	16
Тарасівська п	–	20	19	20	12	16
Чепіжинецька п	47	26	24	24	14	24
Березанська нс	–	80	77	76	83	81
Гайворонська нс	–	21	21	15	33	22
Гор.-Пустоварівська нс	69	40	38	46	45	33
Завадівська нс	78	41	38	44	44	44
Зрайківська нс	–	35	35	42	38	41
Косівська нс	–	37	35	40	35	34
Капустинецька нс	–	32	17	24	30	31
Логвинська нс	–	28	23	33	38	25
Лобачівська нс	–	85	81	61	45	41
Матвіївська нс	112	40	35	63	37	40
Пархомівська нс	115	40	39	41	42	45
Рогізнянська нс	69	42	37	25	36	35

¹¹⁹ ДАПО: Ф. Р-3938. – Оп. 1. – Спр. 319. – Арк. 14.

	Нар. 1927	1к	8р	2к	3к	4к
Рудосільська нс	120	42	40	38	30	43
Рубчинецька нс	129	46	44	30	56	46
Тадіївська нс	75	36	28	38	36	32 ¹²⁰

А також на цей час в Оратівському районі, який нині зарахований до Вінницької області:

	1927	1к	8р	2к	3к	4к
Оратівська нс	139	81	79	62	69	62
Оратівська п	–	10	10	10	10	8
Оратівецька нс	43	20	17	20	20	18
Животівська нс	91	45	39	40	46	40
Староживотівська нс	–	71	63	86	67	67
Новоживотівська нс	–	34	30	30	33	24
Осичанська нс	84	27	26	26	36	30
Юшковецька нс	117	–	–	35	45	31
Якимівська нс	44*	87	79	61	45	43
Медівська п	84	52	43	60	48	55
Лопатинська нс	39	37	36	36	33	29
Фронтівська нс	–	45	42	48	43	44
Чагівська нс	67	42	40	60	50	49
Сологубівська нс	103	58	54	36	44	45
Клюківська нс	–	72	61	44	45	40
Балабанівська нс	178	64	60	71	59	65
В. Ростівська нс	–	45	40	49	47	43
Зарудянська нс	74	48	44	51	42	40
Підвисочанська нс	105	41	36	38	68	48
Мервинська п	–	30	25	37	33	32
Рожичанська п	59	15	12	20	12	19
Бугаївська п	37	27	25	31	35	25
Казимирівська п	24	–	–	24	19	13
Гоноратська п	42	39	27	23	26	32
Каленівська п	18	29	25	28	–	10
Хмелівська п	–	28	23	18	20	24
Ступчанська п	–	27	27	–	20	–
Сабарівська п	70	54	50	34	30	32
Балабанівська п	178	12	12	–	11	–
М. Ростівська п	43	26	22	22	23	18 ¹²¹

* Дані про народження неповні. – В. С. ¹²¹

¹²⁰ ДАКО: Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 1871. – Арк. 1–31.

¹²¹ ДАВО: Ф. Р-6129. – Оп. 13. – Спр. 105, 106, 107; ДАКО: Ф. Р-144. – Оп. 1. – Спр. 1880. – Арк. 1–31.

Схожу картину під час набору першокласників у 1939–1940 навчальному році бачимо і в Переяславському районі Київської області:

	Нар. 1931	1к	8р	2к	3к	4к
Андруші нс	35	18	11	33	35	44
Бабачиха п	31	23	10	–	27	–
В. Каратуль нс	140	61	55	98	91	57
Виповзки нс	54	14	12	40	35	29
Віненці нс	72	29	25	28	41	33
Вовчків нс	60	36	32	36	41	56
Воскресінка п	36	19	11	–	29	–
В'юнище нс	49	21	19	36	34	30
Гайшин нс	63	40	38	54	59	64
Гланишів нс	51	37	22	36	30	30
Городище п	35	11	10	23	–	17
Григорівка нс	–	32	28	57	71	53
Дем'янці нс	85	35	30	56	60	66
Дениси нс	82	45	42	45	50	56
Дівички нс	48	52	45	72	51	72
Єрковці с	100	76	59	111	94	79
Зарубенці нс	–	35	21	22	52	27
Засупоївка нс	48	38	28	35	32	32
Карань нс	64	14	10	28	40	9
Ковалин нс	64	40	30	43	63	47
Козинці нс	40	29	14	–	29	35
Козлів нс	126	38	31	42	43	36
Комарівка нс	51	24	22	36	36	35
Кулябівка нс	62	30	36	35	37	30
Лецьки нс	52	27	24	30	33	33
Мазиньки нс	33	35	33	39	46	39
М. Каратунь п	–	30	20	32	–	–
Панфіли нс	70	57	40	51	62	76
Переяслав-1 с	210	49	41	77	77	94
Переяслав-2 с	–	95	32	110	129	131
Переяслав-3 нс	–	29	29	35	56	29
Підварки нс	117	77	59	66	77	100
Підсінне п	36	22	20	22	37	49
Положаї п	37	2	2	27	27	22
Пологи-Чобітьки п	230	9	7	18	21	16
Пологи-Вергуни нс	123	35	30	59	69	76
Пологи-Яненки п	188	22	22	14	20	17
Пологи-Яненки нс	–	54	27	67	40	54
Помоклі с	179	68	59	99	114	97

	Нар. 1931	1к	8р	2к	3к	4к
Пристанційна нс	–	37	35	36	42	40
Пристроми с	90	62	53	81	61	70
Сомк. Долина п	29	19	17	32	28	42
Соснова с	97	51	47	83	64	53
Стовпяти нс	46	31	28	58	31	45
Строкова нс	75	29	27	38	53	33
Студеники с	89	59	51	73	73	85
Ташань нс	60	30	23	38	55	33
Трактомирів нс	–	26	20	30	20	28
Харківці нс	26	28	24	36	29	31
Хоцьки с	109	61	54	81	81	75
Циблі нс	87	21	16	33	41	37
Шевченків хутір п	–	24	24	21	21	26 ¹²²

Таке саме становище і в правобережному регіоні Київщини, про що свідчать документи Ставищенського району:

	Народ. 1931	1к	8р	2к	3к	4к
Кривецька нс	–	24	24	31	30	35
Розумницька нс	46	48	27	34	27	34
Стрижівська нс	54	16	13	28	–	37
Одайпільська п	–	25	25	–	22	–
Сухоярська п	58	16	9	–	18	–
Чер. Хутірська п	–	21	15	20	16	14
Антонівська нс	72	33	28	43	39	27
Гейсиська нс	–	39	35	44	44	40
Юрківська нс	85	13	8	22	27	39
Полк. хутір нс	–	26	19	26	29	25
Розкішненська с	137	35	31	41	32	39
Тихо-Хутірська с	–	38	32	40	70	52
Ясенівська нс	89	30	27	36	34	28
Василиська нс	52	25	14	25	30	38
Брилівська нс	93	56	55	76	67	48
Бесідська нс	253	49	41	67	64	67
Ставище-Хутірська п	180	21	8	26	26	–
Ставищенська п	–	25	23	29	34	34
Ставищанська нс	–	40	35	35	40	42
Ставищенська с	–	39	35	37	40	39
Богатирська п	55	21	21	33	32	28
Любчанська нс	54	22	22	28	29	34

¹²² ДАКО: Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 2463. – Арк. 1–52.

	Народ. 1931	1к	8р	2к	3к	4к
Станіславчицька с	108	58	53	62	62	42
Олександрівська нс	–	19	15	37	37	37
Торч-Степівська п	–	8	6	19	17	–
Красилівська нс	–	35	34	38	54	57
Журавлиська нс	98	56	34	61	58	41
Попружанська нс	–	38	35	45	42	40
Розкішненська с	137	31	23	33	38	42
Янишівська с	–	65	55	48	72	59
Торчиця нс	–	41	35	32	32	30
Гостромогильська с	81	40	36	41	53	75
Сніжецька нс	–	18	15	33	34	42
Винарівська нс	67	33	26	36	23	24 ¹²³

Важливим джерелом для підрахунку втрат дітей є матеріали про віковий склад учнів початкових класів Київської області станом на 1 вересня 1939 року:

	1-й клас					2-й клас	3-й клас	4-й клас
	Усього	7р	8р	9р	10+р			
Міста	5689	290	4581	672	146	6941	7851	8345
Села	48776	2733	36822	7202	2019	57166	60728	60978
Разом	54465	3023	41403	7874	2165	64107	68579	69323 ¹²⁴

Цих матеріалів згадані опоненти чомусь не аналізують, відволікаючись, на нашу думку, на менш значущі сьогодні теми, на кшталт «голоду 1928–1929 років», який чомусь не проглядається у відомих нам архівних документах. З них же ми можемо бачити реальну картину того, що сталося в 1932–1933 роках в Україні. Зокрема, документи про наповнення перших класів сільських загальноосвітніх шкіл України після 1933 року дають підставу стверджувати, що 30–40 % дітей, народжених у 1924–1932 роках в УСРР, не сіли за парти, починаючи з 1933-го. Якщо врахувати, що за 1924–1932 роки на світ з'явилося приблизно 10 мільйонів осіб (наприклад, 1924 – 1.162,9 тисячі, 1925 – 1.196,8 тисячі, 1926 – 1.207,9 тисячі, 1927 – 1.184,4 тисячі, 1928 – 1.139,3 тисячі, 1929 – 1.080,0 тисячі, 1930 – 1.023,0 тисячі, 1931 – 975,3 тисячі, 1932 – 782,0 тисячі¹²⁵, цей приріст відбувався переважно завдяки селу), то цілком вірогідною є втрата у 1932–1933 роках щонайменше 3 мільйонів першокласників і май-

¹²³ ДАКО: Ф. Р-144. – Оп. 1. – Спр. 2464. – Арк. 1–34.

¹²⁴ Там само. – Спр. 2471. – Арк. 1–1 зв.

¹²⁵ Природний рух людної України в 1929 р. – Х. : Господарство України, 1932. – С. 13; ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7163. – Арк. 16.

бутніх школярів початкових класів. А якщо додати до цих жертв Голодомору й тих, хто 1933-го належав до середнього й старшого шкільного віку, то матимемо ще мінімум півмільйона жертв.

Ось чому, виходячи з того, що втрати тільки дітей дошкільного й шкільного віку становили щонайменше 3,5 мільйона осіб, вважаємо цілком реальним, що мінімум 7 мільйонів населення УСРР стали жертвами Голодомору-геноциду 1932–1933 років.

Якби ми мали достовірні дані всесоюзних переписів 1937-го й 1939 років, то не було б особливих труднощів установити конкретні втрати кожної вікової групи українського населення, а разом – і загальну кількість жертв цієї трагедії. І тоді не виникало б дискусій щодо свідчень німецьких дипломатів стосовно втрат українства під час Голодомору-геноциду від 7 до 10 мільйонів, враховуючи наші поселення на Північному Кавказі, Слобожанщині, в Поволжі, Казахстані й Західному Сибіру.

Однак і в цій ситуації наш обов'язок перед пам'яттю невинно убієнних спонукає до активного пошуку, для чого багато не треба – совість, сумління й відповідальність, бо уважний аналіз первинних документів українських архівів дає підстави сподіватися на реальний результат. За умови, зрозуміло, коли буде досліджено **весь складник утрат**.

По-перше, чомусь не аналізується такий специфічний міграційний потік у 1932–1933 роках, коли тисячі голодних українських селян намагалися через поліські болота, Збруч і Дністер дістатися до Польщі й Румунії, але були розстріляні радянськими прикордонниками, або ж не допливли до рятівного протилежного берега, де сподівалися дістати такого бажаного хліба.

«Так, Петро й Ганна Войти з подільського села Куражин, які вирішили рятувати голодну родину за Дністром, на буковинському березі, де тоді хазяйнували румуни, по тонкій кризі, що лячно потріскувала, в глузу ніч перебиралися з чотирма дітьми повзком, перетягуючи найменшого Василька в зав'язаному мішку. Але коли до протилежного берега залишалось рукою подати, виявилось, що чоловік загубив мішок... з Васильком. Батько намацує на кризі надійний перехід назад, бо мати вже заламує руки в густому тумані. А загублений Василько мовчить у мішку, як наказано. Однак знайшли живим. Переповзли затемна напівзамерзлий Дністер... Врятувалися від голоду... І Василь Василяшко перебрався на буковинський берег. А от його батько, Микита, потонув у Дністрі під час втечі з сином»¹²⁶.

¹²⁶ Василяшко В., Швець П. Голодомор на теренах Поділля та Донбасу / В. Василяшко, П. Швець. – С. 23.

Дослідник Голодомору Іван Чигирин наводить дані, що за 1932 рік прикордонники ДПУ розстріляли 5.450 осіб. Скільки знесилених від недоїдання втікачів поглинули хвилі Дністра чи Збруча – невідомо. Як не знаємо й про всіх тих, хто помер від застудних хвороб після переходу кордону в крижаній воді. Щодо втрат 1933 року на західному кордоні, то досі взагалі жодного узагальнення.

По-друге, ніхто не обліковував даних про тих українських селян, які померли від голоду на території Росії чи Білорусі. Наприклад, лист секретаря Кантемирівського райкому ВКП(б) Журилова секретареві обкому Центрально-Чорноземної області Варейкісу від 1 квітня 1932 року засвідчує, що в Кантемирівці «только за последние дни похоронено 12 человек пришедших за хлебом с украинских соседних районов»¹²⁷.

Такі самі свідчення старожилів прикордонних з УСРР районів Білорусі: «Украинцы приходили, прямо под забором умирали»¹²⁸.

По-третє, за чверть століття не досліджено фактично жодного масового поховання невідомих ходаків по хліб, трупи яких скидали в загальні ями без належної реєстрації біля залізничних станцій. А скільки й куди вивезли тіл померлих голодних селян, що штабелями склалися взимку 1933 року неподалік вокзалів, коли земля замерзла?

По-четверте, не досліджено питання про повернення в 1932–1936 роках розкуркулених в Україну. Багатьом куркульським дружинам і їхнім дітям вдавалося повернутися завдяки розриву шлюбних відносин із главою родини. Щодо цього збереглися відповідні постанови президій міськрайвиконкомів, однак вони ніким не аналізувалися.

По-п'яте, усі члени куркульських родин відкликалися з Червоної армії як ненадійний соціальний елемент. Якщо їм пощастило перебратися до українських міст, то вони, поповнивши лави робітників, могли врятуватися: у рідних селах їх чекала зазвичай доля земляків під час Голодомору.

По-шосте, немає даних про повернення тих селян, яких Москва погодилася звільнити згідно із запискою заступника голови РНК СРСР Чубаря від 20 вересня 1936 року в політбюро ЦК ВКП(б) «Про порядок звільнення з трудселищ осіб, раніше засуджених за різні злочини на термін від 3 до 5 років і відбувших покарання». Тобто тих, хто був засуджений за законом «про 5 колосків».

¹²⁷ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5255. – Арк. 16.

¹²⁸ Романова І. Голод в БССР / І. Романова // Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ, 16 травня 2018 року). – К., 2018. – С. 554.

По-сьоме, очевидно, до втрат від Голодомору треба зараховувати й тих, кому був винесений смертний вирок згідно із законом від 7 серпня 1932 року. За другу половину серпня розстріл застосований до 27 засуджених, за вересень – до 193, за жовтень – до 121, за листопад – 159. А за час від 26 листопада до 7 грудня 1932 року до розстрілу було засуджено 137 осіб.

Схоже тривало й 1933 року. За січень у Харківській області засуджено до розстрілу 117 осіб. За першу п'ятиденку лютого в Дніпропетровській області до смертної кари засуджено 44 особи...

По-восьме, чи скрізь враховували померлих від голоду в камерах попереднього ув'язнення, чи їхня смерть вважалася природною? Так, у Зінов'ївському ДОПРі у грудні 1932 року таких було 20, у січні 1933-го – 117, лютому – 163, за 13 днів березня – 105. Чи пораховані такі втрати по всіх місцях позбавлення волі, у яких каралися наші селяни, що вже були зняті з обліку за місцем проживання?

По-дев'яте, окрему статистику необхідно застосувати для обліку тих смертельних випадків, які спричиняла ота більшовицька твердість у здійсненні репресій за невиконання хлібозаготівель. Зокрема, дружина члена управи артїлі «Восход» Волноваського району Донецької області, якого притягнули до відповідальності за нібито розтринькування колгоспного хліба, зарубала сокирою двох дітей і намагалася повіситися...

Де статистика схожих випадків? Хіба вона не спричинена організованим Голодомором?

По-десяте, не треба забувати про тих, хто повертався з міста до села. Наприклад, 150 тисяч не одержали паспортів у Харкові, Києві, Одесі, Сталіному, Дніпропетровську та Вінниці, тому змушені були залишити місто. З офіційної кількості висланих понад 30 тисяч припадало на колишніх заможних селян, 40 тисяч – на так звані паразитичні елементи та 15 тисяч – на робітників, які не мають постійної роботи. Вони поверталися в село, заповнюючи місця вимерлих від голоду.

По-одинадцятье, недослідженою проблемою залишається канібалізм. В українському селі він не мав тих класичних ознак, що становлять елементи своєрідної культури, наприклад, окремих африканських племен. Український канібалізм 1932–1933 років – це здебільшого відчай збожеволілих від голоду людей, щоб урятувати ще живих завдяки визначеним жертвам. Тобто свого роду канібалізм в ім'я життя. Скільки було його жертв – досі загадка. Як і розтягнутих здичавілими собаками трупів невідомих по дорогах.

По-дванадцятье: а хто порохував, скільки конкретно завезено в українські міста заробітчан із Росії та інших радянських республік? Скажімо, на шахти тресту «Кадіїввугілля», що на Донбасі,

у жовтні 1932 року на роботу приймали здебільшого неголодних українських селян: з України – 118 осіб, Татарстану – 403, Білорусі – 125, Центрально-Чорноземної області – 194, Західної – 14¹²⁹.

По-тринадцяте, і чи не найголовніше: всі дослідники одностайні в тому, що сама офіційна реєстрація смертей в українському селі охопила далеко не всіх померлих, бо часто не було й кому фіксувати їх. Що стосується, скажімо, Володарського району Київської області, то про нього збереглися дані, які наводяться в спеціальній довідці на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У Косіора від 21 квітня 1933 року: упродовж 1931 року тут померло 690 осіб, у січні 1933-го – 540–550 осіб, лютому – 710–720, березні – 1.450–1.500, за 15 днів квітня – 350–370¹³⁰.

Ось чому остаточно про кількість втрат українського селянства від Голодомору-геноциду можемо говорити після дослідження всіх тринадцяти вище вказаних напрямів наукового пошуку. Однак і до встановлення конкретної цифри шляхом ретельної перевірки всіх обставин цієї трагедії, на нашу думку, **виправдано сьогодні стверджувати про мінімальну цифру втрат у 7 мільйонів.** А головне – продовжувати копітку працю щодо виявлення, насамперед в українських архівах, первинних матеріалів, які допоможуть встановити найближчу до реальної цифру.

2018

¹²⁹ ЦДАГОУ: Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5315. – Арк. 42, 43.

¹³⁰ Там само. – Спр. 6275. – Арк. 193.

Володимир Сергійчук – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, керівник освітньо-професійної програми з поглибленим вивченням іноземних мов «Світове українство в цивілізаційному поступі».

Кандидатську дисертацію на тему «Народна армія на Україні в роки визвольної війни. 1648–1654 (організація, озброєння, забезпечення)» захистив 1982 року, докторську – «Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст.» – 1992 року.

Досліджує проблеми історії України, зокрема українського козацтва, розселення українців у світі, національних меншин в Україні, діяльності ОУН-УПА, внеску українців у розвиток світової науки і культури.

Наукове видання

Володимир Сергійчук

В ім'я правди й історичної справедливості

**або Вимушена післямова
до виступу на Міжнародному
форумі з Голодомору**

Головний редактор *Юлія Суховець*
Літературне редагування *Євгеній Луциков*
Художнє оформлення *Павло Гальченко*
Макетування й верстання *Марина Кулікова*

Підписано до друку 22.06.2020. Формат 60×90^{1/16}
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. арк. 3,25. Зам. № 20-03

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 6795 від 10.06.2019

Адреса видавництва:
04070, м. Київ, Конtrakтова площа, 4
Тел./факс: (044) 425-60-92
E-mail: realization.ukma@gmail.com
<http://www.publish-ukma.kiev.ua>

Надруковано у типографії «7БЦ»
м. Київ, вул. Виборзька, 84

Сергійчук Володимир

С32 В ім'я правди й історичної справедливості, або Вимушена післямова до виступу на Міжнародному форумі з Голодомору : лекція : додаток до збірника матеріалів «Конференція Дмитра Штогриня». Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. 50 с.

ISBN 978-966-518-776-9

Лекція присвячена проблемі визначення ознак та підрахунку жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні. На основі дослідження первинних документів українських архівів стверджується, що мінімальні втрати від цієї трагедії становлять щонайменше сім мільйонів осіб. Це засвідчується як документами про рух населення, так і статистичними даними. Особливо важливим є наповнення початкових класів, зокрема першого в 1932–1940 роках порівняно з кількістю народжених відповідно у 1924–1932 роках.

Видання буде корисним усім, хто цікавиться українською історією.

УДК 341.485"1932/1933":930.253|(477)(091)